॥ अथाऽपरोक्षानुभूंतिप्रारंभः ॥

प्रस्तावना.

श्रीगणेशाय नमः ॥ संति संप्रति मुंबापुर्यां विपश्चिद्वर्याः सकलश्रुतिशिरः-
शास्त्रपयःपयोधिपारीणा निखिलजनमनःप्रबोधनधुरीणाः प्रपन्नजनशर-
णचरणाः श्रीमज्जीवनरामतनूजन्मानो गुरवो जयकृष्णाभिधानाः येषां च
निपीयाऽऽतृप्ति सुधाधाराकारां वाचं जना नान्यदाकर्णयंति। करुणापूर्णांतः-
करणैर्जिज्ञासुजनप्रार्थितैस्तैर्मन्दमत्यनुजिघृक्षया जिज्ञासूनामपरोक्षतयात्म
स्वरूपानुभवाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराचार्यविरचितोऽय-
मपरोक्षानुभूतिनामाग्रंथो लेखकपरंपरादोषवशाद्येषु येषु स्थलेष्वशुद्ध आसी-
त्तत्रतत्र संशोधितः तट्टीका चेयं यत्रयत्र प्रतीकाभावस्तत्र प्रतीकैः यत्रक्वचिद्वा-
वंतरणिकाया न्यूनतयाऽव्यक्तार्थता तत्र तत्परिहारपूर्वं व्यक्तार्थीकरणेन कुत्र-
चिदितरपद्यार्थपरायाः श्रुत्याः लेखकपरंपरादोषेण पद्यांतरटीकायां स्थितायाः
पुनः स्वस्थानोपन्यासेन क्वाप्यपेक्षितश्रुतीनां पूर्णतयोपन्यसनेन यत्र चाऽपूर्ण-

तयाऽर्थासंगतिस्तत्र तत्पूरणतोऽर्थसम्मेलनेन क्वचिदशुद्धशोधनेन च परिष्कृता एवं शुद्धस्य प्रायेण दुर्लभस्याऽस्य सटीकस्य ग्रंथस्य सुलभत्वमाशासानास्ते तदाज्ञाऽनुसंधानसावधानं वेदांतशास्त्रदत्तावधानं वणिजं त्रिविक्रमतनूजं नारायणजी इति प्रसिद्धाभिधानं मां मुद्रापणाय समादिशन्। मया च कुसुममालामिव तदाज्ञां शिरसावहमानेन गताभिमानेन सर्वलोकशोकनिकृंतनोयं ग्रंथो द्वितीयावृत्त्या विक्रमशकस्यांकरामांकमहीमितेऽब्दे चैत्रमासे शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथौ रविवासरे जगदीश्वरमुद्रालये मुद्रापितः। विलोक्य चेमं समदृशः संतः संतुष्टा भवंतु भवाप्ययभंजनश्च भगवान् भव्याय भूयादिति सप्रणतिशतमभ्यर्थये । इति प्रथमाद्वितीयावृत्तिप्रस्तावना ॥

तृतीयावृत्तिस्त्वियं तेषामेव सद्बोधप्रवर्तकानां श्रीमज्जयकृष्णसद्गुरूणामाज्ञया सुंदरजीजनुषा रूपजिदाख्येन वैश्येन श्रीवेंकटेश्वरमुद्रालयेंकायित्वा प्रसिद्धिं नीता। संवत् १९४८ वैशाखमास शुक्लपंचम्यां रविवासरे ॥

अथापरोक्षानुभूत्यनुक्रमणिकाप्रारम्भः ॥

इत्यनुक्रमणिका समाप्ता

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वप्रकाशश्वहेतुर्यः परमात्माचिदात्मकः अपरोक्षानुभू
त्याख्यः सोहमस्मिपरंसुखं १ ईशगुर्वात्मभेदाद्यः सकलव्यवहारभूः औपाधि-
कःस्वचिन्मात्रः सोऽपरोक्षानुभूतिकः २ तदेवमनुसंधाय निर्विघ्नां स्वेष्टदेवतां
अपरोक्षानुभूत्याख्या माचार्योक्तिं प्रकाशये ३ यद्यपीयंस्वतःस्पष्टा तथापि
स्वात्मसिद्धये यत्नोयंसोपिसंक्षेपात्क्रियतेऽनर्थनाशनः ४ क्वाहमुल्काकरः

ॐ श्रीहरिंपरमानंद मुपदेष्टारमीश्वरम् ॥
व्यापकंसर्वलोकानां कारणंतंनमाम्यहम् ॥ १ ॥

क्वायं सूर्यस्तेजोनिधिःकिल तथापिभक्तिमान्कःकिं नकुर्यात्स्वहिताप्तये ५
तत्राचार्याः स्वेष्टपरदेवताऽनुसंधानलक्षणं मंगलं निर्विघ्नग्रंथसमाप्तयेस्वमन
सिकृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रंथादौ निबध्नंति श्रीहरिमिति अहं तं नमामीत्यन्वयः
अत्रेयं प्रक्रिया पदार्थौ द्विविधः आत्माऽनात्माचेति तत्रात्मा द्विविधः ई-
श्वरो जीवश्चेति एतावपि द्विविधौ शुद्धाऽशुद्धभेदात् तत्राऽशुद्धौ मायाऽविद्यो-

पाधित्वन भेदव्यवहारहेतू शुद्धौत्वभेदव्यवहारहेतू तथाऽ नात्मापित्रिविधः कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् एतदेव शरीरत्रयमिति व्यवन्हियते एवं चिज्जडरूप वैलक्षण्या त्तमःप्रकाशयोरिव विभक्तयोरुभयोरात्मानात्मनोरविवेक एव बंधकारणं तयोर्विवेकस्तु मोक्षकारणमितिदिक् तत्र तावदहंशब्देन देहत्रय विशिष्टत्वेनाशुद्धोजीवः अस्यैवाऽपकृष्टत्वात् तं नमामि तं मायातत्कार्य हन्तृत्वेपि तदाश्रयभूतत्वेन सर्वकारणं वेदांतप्रसिद्धमीश्वरं एतस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वात् नमामि नमस्करोमि स्वात्मत्वेनानुसंदधामीत्यर्थः तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वेनानुंसधानयोग्यत्वमाह श्रीहरिमिति श्रियंदधानमित्यर्थः यद्वा स्वाश्रयतया श्रियते स्वीक्रियतेप्रलयसुषुप्त्यादौ सर्वभूतैरिति श्रीर्जीवत्वोपा धिभूताऽविद्या तांहरत्यात्मज्ञानप्रदानेन नाशयतीति श्रीहरिस्तं यद्वा सएव सर्वाधिष्ठानतयाश्रीरित्युच्यते श्रीरेव हरिस्तं ननु किमनेनाऽविद्यातत्कार्यहरणे नेत्याशंक्य परमपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीति सूचयितुं तस्य परमानंदरूपतामाह परमानंदमिति परमो ऽविनाशित्वनिरतिशयत्वाभ्यामुत्कृष्ट आनंदः सुखविशेष

स्तद्रूपमित्यर्थः तर्हि वैषयिकसुखवज्जडः स्यादित्यत आह उपदेष्टारमिति आ-
चार्यद्वारात्मसुखोपदेशकं चिद्रूपमित्यर्थः ननु केवलानंदस्य कथमुपदेष्टृत्व
मित्यत आह ईश्वरमिति ईष्टेऽसावीश्वरः विचित्रशक्तित्वात्सर्वसमर्थस्तं नमामी
त्यन्वयः एवमपि परिच्छिन्नत्वात् घटादिवदनात्मत्वं स्यादित्यतआह व्यापक
मिति स्वसत्ताप्रकाशाभ्यां नामरूपे व्याप्नोति सव्यापकस्तं परिच्छेदकस्य

अपरोक्षानुभूतिर्वै प्रोच्यते मोक्षसिद्धये ॥
सद्भिरेव प्रयत्नेन वीक्षणीया मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

देशकालादेर्मायिकत्वादनंतमित्यर्थः ननु व्याप्यव्यापकभावेनानंतत्वमसिद्ध
मित्यतआह सर्वलोकानांकारणमिति अभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः सत्यंज्ञान
मनंतं ब्रह्म आत्मनात्मानमभिसंविवेशेत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥ इदानीं प्रेक्षावत्प्र
वृत्तये ऽनुबंधचतुष्टयं दर्शयन्स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते अपरोक्षेति वैइत्यव्य
येनविद्वदनुभवं प्रमाणयति तथाचायमर्थः विद्वदनुभवप्रसिद्धा या तत्त्व

मस्यादिमहावाक्यश्रवणजाप्रत्यगभिन्नब्रह्मविषया अपरोक्षानुभूतिरक्षाणामिं
द्रियाणां परमतीतं नभवतीत्यपरोक्ष मिंद्रियाधिष्ठानतत्प्रकाशत्वाभ्यां
नित्यप्रत्यक्षस्वप्रकाशात्मतत्वं तस्यानुभूतिर्वृत्त्यारूढाखंडता यद्वा अपरो
क्षा चासावनुभूतिश्चेत्यपरोक्षानुभूतिर्विद्याऽपरपर्यायोब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्साध
नग्रंथोप्युपनिषच्छब्दवदपरोक्षानुभूतिशब्देनोपचर्यते झटित्यवलोकनमात्रे
णैवोत्तमाधिकारिणां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकारणं ग्रंथविशेषइत्यर्थः अनेन नि-
त्यापरोक्षब्रह्मात्मतत्वं विषयो दर्शितः स प्रोच्यते प्रकर्षेण तत्तदाशंकानिराक
रणपूर्वकं सिद्धांतरहस्यप्रदर्शनरूपेणोच्यते कथ्यतइत्यर्थः अस्माभिः पूर्वा
चार्यैरित्यर्थादध्याहारः ननु प्रायः प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत इ-
तिन्यायान्नारंभणीयो ग्रंथ इत्याशंक्य प्रयोजनमाह मोक्षसिद्धयइति मोक्षोनाम
स्वाविद्याकल्पितानात्मदेहाद्यात्मत्वाभिमानरूपबंधनिवृत्तिद्वारा स्वस्वरूपा-
वस्थानं तस्य सिद्धिः प्राप्तिस्तदर्थं अनेन सर्वानर्थनिवृत्तिद्वारा परमानंदावा

त्तिरूपं प्रयोजनं दर्शितं किंलक्षणाऽपरोक्षाऽनुभूतिः सद्भिः साधुभिर्नित्यानित्य वस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नैर्मुमुक्षुभिरित्यर्थः एवशब्दान्नान्यैः कर्मोपास नाधिकारिभिरितिभावः मुहुर्मुहुर्नैरंतर्यदीर्घकालाभ्यासप्रयत्नेन स्नानभि क्षादावप्यनादरं कृत्वेत्यर्थः वीक्षणीया गुरुमुखादवगत्य विचारणीया अनेन मुमुक्षुरधिकारी दर्शितः एतेनैवार्थात् पूर्वकांडोत्तरकांडयोः साध्यसाधनभावः

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसाहरितोषणात् ॥
साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयं ॥ ३ ॥

संबंधश्च दर्शितो भवतीतिबोद्धव्यम् ॥ २ ॥ ननु कार्यस्य कारणाधीनत्वात् पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयस्य किं कारणमित्याशंक्याह स्ववर्णेति अत्र स्वशब्देन मुख्यगौणमिथ्याभेदेन त्रिविधेषुसाक्षिपुत्रादिदेहादिलक्षणेष्वात्मसु मध्ये मिथ्यात्मायोग्यत्वाद्गृह्यते तस्य देहादेर्ब्राह्मणादिवर्ण ब्रह्मचर्याद्याश्रमप्रयु क्तेन धर्मेण ब्रह्मार्पणकृतकर्मानुष्ठानजन्येना ऽपूर्वेण पूर्वमीमांसाप्रसिद्धेन

भाविफलाधारभूतेन पुण्यादिशब्दवाच्येनेत्यर्थः तथा तपसा कृच्छ्रचां द्रायणादिना प्रायश्चित्तेनेत्यर्थः पुनः हरितोषणाद्भगवत्प्रीतिकरात्सर्वभूत दयालक्षणात् कर्मविशेषात् एतैस्त्रिभिः साधनैः वैराग्यादिचतुष्टयरूपं साधनं मोक्षसाधको धर्मविशेषःपुंसां प्रभवेत् संभावनायांलिङ् यद्वैवमन्वयः स्ववर्णाश्रमधर्मरूपेण तपसा कृत्वा यद्धरितोषणं तस्मादिति यद्यपि

ब्रह्मादिस्थावरांतेषु वैराग्यंविषयेष्वनु ॥
यथैव काकविष्ठायां वैराग्यंतद्धिनिर्मलं ॥ ४ ॥

साधनचतुष्टयस्य विवेकादिक्रमेण हेतुहेतुमद्भावस्तथापि वैराग्यस्यासाधारणकारणतां द्योतयितुमादौ ग्रहणं कृतमिति बोद्धव्यं ॥ ३ ॥ कीदृशं तद्वैराग्यादिचतुष्टयमित्याकांक्षायांतत्स्वयमेवव्याचष्टे ब्रह्मादीत्यारभ्यवक्तव्यासा मुमुक्षुतेत्यंतेन श्लोकषट्कात्मकेन ग्रंथेन तत्रादौ वैराग्यस्य लक्षणमाह ब्रह्मादिस्थावरांतेष्विति ब्रह्मादिस्थावरांतेषु सत्यलोकादिमर्त्यलोकांतेषु भोग

साधनेषु अनु कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वं लक्षीकृत्येत्यर्थः वैराग्यं इच्छाराहित्य तत्र दृष्टांतमाह यथैवेति यथैव काकविष्ठायां वैराग्यं गर्दभादिविष्ठायामपि कदाचित् कस्यचित् ज्वरशांत्यर्थं ग्रहणेच्छा भवति अतः काकविष्ठाया ग्रहणं उपलक्षणमेतद्वांत्यादीनां विषयेष्विच्छानुदये वैराग्यस्य हेतुगर्भितं विशेषणमाह तदिति हि यस्मात्तद्वैराग्यं निर्मलं रागादिमलरहितं ॥ ४ ॥

नित्यमात्मस्वरूपंहि दृश्यं तद्विपरीतगं ॥
एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनःस वै ॥ ५ ॥

इदानीं वैराग्यकारणं विवेकं लक्षयति नित्यमिति वै प्रसिद्धं सः वस्तुनः पदार्थस्य विवेको विवेचनविशेषो ज्ञेयः सक इत्यतआह एवमिति य एवं प्रकारेण सम्यक् संशयादिशून्यो निश्चयः एवं कथमित्यतआह नित्यमिति हीतिविद्वदनुभवप्रसिद्धमात्मस्वरूपं नित्यमविनाशि अबाध्यं सत्यमित्यर्थः अविनाशी वा अरेयमात्मेतिश्रुतेः दृश्यमानात्मस्वरूपं तद्विपरीतगं तदात्म

स्वरूपं तस्माद्विपरीतत्वेन गच्छति प्राप्नोति व्यवहारभूमिमिति तथाविधं विनाशि बाध्यमित्यर्थः अत्रेदमनुमानमपि सूचितं भवति आत्मस्वरूपं नित्यं द्रष्टृत्वात् यन्न नित्यं तन्न द्रष्टृ यथा घटादीति केवलव्यतिरेकीहेतुः तथाऽनात्मस्वरूपमनित्यं दृश्यत्वात् यन्नानित्यं तन्न दृश्यं यथात्मस्वरूपमित्ययमपि केवलव्यतिरेकी हेतुः ॥ ५ ॥ तदेवं वैराग्यकारणं विवेकं व्याख्याय

सदैव वासनात्यागः शमोयमितिशब्दितः ॥
निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दमइत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

वैराग्यकार्यं शमादिषट्कं लक्षयति सदैवेत्यादित्रिभिःश्लोकैः सदैव सर्वस्मिन्नपि काले वासनात्यागः पूर्वसंस्कारोपेक्षाऽयंशमइतिशब्दितः अंतःकरणनिग्रहः शमशब्दार्थः बाह्यवृत्तीनां श्रोत्रवागादीनां निग्रहो निषिद्धप्रवृत्तितिरस्कारो दम इति शब्देनाभिधीयते कथ्यते ॥ ६ ॥

विषयेभ्यइति हीति प्रसिद्धेभ्यो बंधकेभ्यः शब्दादिभ्यो या परावृत्तिर्निवृत्तिरनित्यत्वादिदोषदर्शनेन ग्रहणानिच्छा सोपरतिरुच्यत इत्यर्थः कीदृशी सेत्यत आह परमेति पर मुत्कृष्ट माऽऽत्मज्ञानं यस्याः सकाशाज्जायते सा परमाआत्मज्ञानसाधनभूतत्यर्थः अनया सर्वकर्मसंन्यासो लक्ष्यते किंच

विषयेभ्यःपरावृत्तिः परमोपरातिर्हिसा ॥
सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ॥ ७ ॥
निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिःश्रद्धेति विश्रुता ॥
चित्तैकाग्र्यंतुसल्लक्ष्ये समाधानमिति स्मृतं ॥ ८ ॥

सहनमिति सर्वदुःखानां सर्वदुःखसाधनानां शीतोष्णादिद्वंद्वानां यत्सहनं प्रतीकारानिच्छा सा शुभा सुखरूपा तितिक्षा मता विदुषामित्यर्थः ॥ ७ ॥ अपिच निगमेति निगमाचार्यवाक्येषु वेदगुरुवचनेषु यद्वोपनिषद्व्याख्यातृपदेशेषु भक्तिर्भजनं विश्वास इत्यर्थः सा श्रद्धेति विश्रुता वेदांतप्रसिद्धा तु

पुनः सल्लक्ष्ये सदेव सोम्यद[illegible]दित्यादिश्रुतिलक्ष्ये प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म
णि चित्तैकाग्र्यं तदेकजिज्ञासेत्यर्थः तत्समाधानमिति स्मृतं ॥ ८ ॥ एवं
शमादिषट्कमभिधायैतत्कार्यभूतां मुमुक्षुतामाह संसारबंधेति इति या सुदृढा
बुद्धिः सा मुमुक्षुता वक्तव्येत्यन्वयः सा केत्यत आह भो विधे मद्देव यद्वा

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथंमेस्यात्कदाविधे ॥
इतियासुदृढाबुद्धिर्वक्तव्यासामुमुक्षुता ॥ ९ ॥
उक्तसाधनयुक्तेन विचारःपुरुषेणहि ॥
कर्तव्योज्ञानसिद्ध्यर्थ मात्मनःशुभमिच्छता ॥ १० ॥

सर्वकर्तर्विधातर्ब्रह्मन् मे मम संसारबंधनिर्मुक्तिर्नानायोनिसंबंधनिवृत्तिः कदा
कस्मिन्काले कथं केन प्रकारेण भवेदित्येवंरूपा बुद्धिर्मुमुक्षुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इदं साधनचतुष्टयं यदर्थमुपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति उक्तेति उक्तानि ब्रह्मा
दीत्यारभ्यवक्तव्या सा मुमुक्षुतेत्यंतग्रंथसंदर्भेण वर्णितानि यानि वैराग्या

दिसाधनानि ज्ञानोपकरणानि तैर्युक्तेन पुरुषेणाधिकारिणा देहवता मनुष्यो त्तमेन हीति विद्वत्प्रसिद्धत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणः यद्वा हीत्यव्ययमेवार्थे ऽन्य निषेधार्थइत्यर्थः विचारो विवेकःकर्तव्य आवर्त्तयितव्यः किमर्थमित्यत आह ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति आत्मनो ज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मात्मैक्यबोधोद्भवनाय नन्वा त्मज्ञानसिद्ध्या कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य मोक्षाख्यं चतुर्थपुरुषार्थरूपं फलं

नोत्पद्यतेविनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ॥
यथापदार्थभानंहि प्रकाशेनविनाक्कचित् ॥ ११ ॥

द्योतयन् पुरुषार्थं विशिनष्टि शुभमिति शुभं परमानंदरूपत्वेन मंगलं मोक्षसुखमित्यर्थः इच्छता प्रार्थयता आत्मनःशुभमिति वान्वयः ॥ १० ॥

ननु ज्ञानसिद्ध्यर्थं विचार एव कर्तव्य इति नियमः कुतः क्रियत इत्याशं क्य सदृष्टांतमाह नोत्पद्यतइति विचारेण विना अन्यसाधनैः कर्मोपासना लक्षणैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तत्र दृष्टांतमाह यथेति यथा क्कचित्कास्मिंश्चिद्देशे

अप०

॥ ६ ॥

सूर्यादिप्रकाशेनविना पदार्थभानं घटादिवस्तुप्रकाशो नभवति हीतिसर्व जनप्रसिद्धं अतो नियमः क्रियत इति भावः ॥ ११ ॥ तर्हि सविचारः कीदृश इत्यत आह कोहमिति अहं कर्ता सुखीत्यादिव्यवह्रियमाणः कःकिंस्वरूपः तथा इदं जगत् स्थावरजंगमात्मकंकथं कस्माज्जातं किम

कोहंकथमिदंजातंकोवैकर्त्ताऽस्यविद्यते ॥
उपादानंकिमस्तीह विचारःसोयमीदृशः ॥ १२ ॥

धिष्ठानमित्यर्थः तथा ऽस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगतः कर्त्तोत्पादकः को विद्यते वै इति विकल्पं द्योतयति किं जीवादृष्टं कर्तृ किंवेश्वरः किं वान्यदेव किंचिदिति विकल्पः किं चेह जगति उपादानं घटस्य मृद्वत् किमस्ति अयमात्म जगत्कारणविषयः ईदृश एवं स्वरूपो विचारः स एव ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुभू

॥ ६

ननु चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषइति बार्हस्पत्यसूत्राद्देहाकारेण परिणता
नि पृथिव्यादि चत्वारि भूतान्येवात्मेति चार्वाकाः वदंति स एवकर्ता सुखी
त्यादि सर्वव्यवहारमूलमिति सर्वजनप्रसिद्धौ सत्या मात्मविषयो विचारो
नस्यादि त्यतआह नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा भूतगणो
यो देहः स न भवामि तस्य घटादिवद्दृश्यत्वादित्यर्थः तर्हींद्रियगणस्त्वं

नाहंभूतगणोदेहो नाहंचाक्षगणस्तथा ॥
एतद्विलक्षणःकश्चि द्विचारःसोयमीदृशः ॥ १३ ॥

स्या इति चार्वाकैकदेशिमतमुत्थाप्य दूषयति नाहमिति चपुनरक्षगणः
श्रोत्रादींद्रियसंघातोप्यहं न भवामि तथेति पदेन देहवदिंद्रियगणस्यापि
भूतविकारत्वं दर्शितं स वा एष पुरुषोन्नरसमयः अन्नमयं हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिरुभयत्र प्रमाणं ननु यदि देहद्वयं
त्वं नासि तर्हि शून्यमेवस्या इत्याशंक्याह एतदिति एतद्विलक्षणः

एताभ्यां स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यां विपरीतधर्मकोस्मि अस्थूलमनण्वह्रस्व मित्यादिश्रुतेः कश्चिदिति जात्यादिरहितत्वान्मनोवाचामगोचरत्वं दर्शितं अयमीदृशः सविचार इति व्याख्याताार्थश्चतुर्थः पादः श्लोक चतुष्टयेपि बोद्धव्यः ॥ १३ ॥ तदेवं कोहमित्येतन्निश्चित्येदानीं कथमिदं जात मित्यस्य निश्चयः क्रियते तत्र पृथिव्यादिभूतानि कार्यत्वात्स्वस्वपरमाणुभ्यो

अज्ञानप्रभवंसर्वं ज्ञानेनप्रविलीयते ॥
संकल्पोविविधःकर्त्ता विचारःसोयमीदृशः ॥ १४ ॥

जायंत इति तार्किकादयो मन्यंते कर्मणो जायंते इतिमीमांसकाः प्रधाना देवेति सांख्याः तदेतान्निराकुर्वन्नाह अज्ञानेति सर्वं जगदिदं नामरूपात्मकमज्ञानप्रभव मज्ञानात्पूर्वोक्तस्वस्वरूपास्फुरणात्प्रभवति तथाविधं अत एवैतद्विरोधिना ज्ञानेन स्वस्वरूपस्फुरणेन तम इव प्रकाशेन प्रविलीय- ते निश्शेषलीनं भवतीत्यर्थः को वै कर्तेत्यस्य निर्णयमाह संकल्पइति

विविधो नानाप्रकारः संकल्पः इदं करिष्यामीत्यादिलक्षणोंतःकरणपरिणामः कारणानुकूलव्यापारवान् कर्त्ता शेषं पूर्वोक्तं ॥ १४ ॥ अथोपादानं किमस्तीत्यस्य निर्णयमाह एतयोरिति एतयोरज्ञानसंकल्पयोर्यदुपादानं उत्पत्तिस्थितिनाशाय कारणं तत्तु सत्कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव नान्यदित्यर्थः अत एवाधिष्ठानज्ञान निर्वर्त्त्या ऽज्ञानकार्यत्वेन मिथ्याभूतमपि जगत् या

एतयोर्यदुपादान मेकंसूक्ष्मंसदव्ययं ॥

यथैवमृद्धटादीनां विचारःसोयमीदृशः ॥ १५ ॥

वज्ज्ञानोदयं रज्जुसर्पादिवत् संसारभयव्यवहारक्षमंभवेदितिभावः ब्रह्मणः सत्त्वेहेतुः अव्ययमिति अव्ययमपक्षयरहितं अनेनैतत्पूर्वभूताअपि जन्मादि विकारा निरस्ताः नाशश्च निरस्तः षड्भावविकाररराहित्ये हेतुः एकं सजा तीयादिभेदशून्यं तद्धिकुतो न दृश्यते तत्राह सूक्ष्ममिति सूक्ष्मं मनो वागादींद्रियागोचरं तेषां प्रवृत्तिनिमित्त जातिक्रियादिशून्यत्वादित्यर्थः

ब्रह्मण उपादानत्वे दृष्टांतमाह यथैवेति यथैव मृत्घटादीनामुपादानं तथै वेत्यर्थः एवं प्रकारेण कार्यकारणभेदो नाममात्रमिति सूचितं ॥ १५ ॥ ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभणमात्रस्तथापि जीवब्रह्मणोर्भेदो वास्तवः स्यादित्याशंक्याह अहमिति अत्र यत इत्यध्याहारस्तथा चायमर्थः यतोहमहंप्रत्ययवेद्योप्येकः सजातीयादिभेदशून्यो मनुष्यमात्रे

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः ॥
तदहंनात्रसंदेहो विचारःसोयमीदृशः ॥ १६ ॥

प्यहंबुद्धेरेकत्वप्रतीतेरित्यर्थः च पुनः सूक्ष्म इंद्रियागोचरः पुनर्ज्ञाताऽहंका रादिप्रकाशकत्वेन चेतन इत्यर्थः तथा साक्षी साक्षादिंद्रियार्थसन्निकर्ष विनैवेक्षते पश्यति प्रकाशयतीति साक्षी निर्विकार इत्यर्थः अत एव सदव्ययः संश्चासावव्ययश्च विनाशापक्षयोपलक्षितसर्वविकार शून्य इत्यर्थः यस्मादेवंभूतोऽहं तत्तस्मादहमहंप्रत्ययवेद्य स्ततसत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म

अत्र संदेहो नास्तीत्यर्थः सोयमीदृशो विचारइति ॥ १६ ॥ एतदेव जीवब्रह्मैक्यमज्ञानप्रदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचभिः यतोऽहंप्रत्ययवेद्य आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वनुवर्त्तत इत्यात्मा अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स त्वं पदलक्ष्यार्थोऽपि तत्पदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषेण निर्गतकलो निरवयवइत्यर्थः

आत्मा विनिष्कलोह्येको देहोबहुभिरावृतः ॥
तयोरैक्यंप्रपश्यंति किमज्ञानमतःपरम् ॥ १७ ॥

अन्यथा सावयवत्वे घटादिवद्विनाशित्वापत्तिरितिभावः अत्रहेतुः एकः हीति एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति ननु तथा लिंगदेहोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीरमिति यावत् सबहुभिः कलाभिः श्रोत्रादिबुद्ध्यंताभिः सप्तदशभिरावृत आच्छादितस्तत्संघातइत्यर्थः अतएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात् ज्ञानेन तत्कारणा

ऽज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तिरन्यथा ऽनिर्मोक्षप्रसंग इतिभावः एवमतिवैलक्षण्ये सत्यपि तयोरात्मदेहयोः प्रकाशतमसोरिवैक्यमैकात्म्यं प्रपश्यंति तार्किकादयइत्यर्थः अतो विपरीतदर्शनात्परमन्यदज्ञानं किमस्ति एतदेवाज्ञानमित्यर्थः विपर्ययरूपकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कारणं मूलाऽज्ञानं कल्प्यत इ-

आत्मानियामकश्चांत र्देहोबाह्योनियम्यकः ॥
तयोरैक्यं० ॥ १८ ॥ आत्माज्ञानमयःपुण्यो देहो
मांसमयोऽशुचिः ॥ तयोरैक्यं० ॥ १९ ॥

तिभावः ॥ १७ ॥ पुनर्वैलक्षण्यमाह आत्मेति आत्मा नियामको नियंता चपुनरंतः पंचकोशांतरः देहस्तुनियम्यः सन्बाह्यः तयोरैक्यमित्युत्तरार्द्धं व्याख्यातं एवमग्रेपि ज्ञेयं ॥ १८ ॥ अन्यदपि वैलक्षण्यमाह आत्मेति आत्मा ज्ञानमयः प्रकाशस्वरूपो ऽतएवपुण्यः शुद्धः देहस्तु मासांदि विकारवानतएवाऽशुचिः एतेनात्मनः स्थूलदेहादपि वैलक्षण्यमुक्तं भवति तयो-

रैक्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ १९ ॥ वैलक्षण्यांतरमाह आत्मेति आत्मा स्वयं प्रकाशः सन् सूर्यादिवदन्यसर्वप्रकाशको ऽतएवस्वच्छः प्रकाश्यगुणदोषसंबंधशून्यइत्यर्थः असंगोह्ययं पुरुष इतिश्रुतेः देहस्तु तामसो घटादिवत्प्रकाश्यत्वेन जडः तयोरैक्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ अत्र सर्वत्र पौनरुक्त्यं

आत्माप्रकाशकःस्वच्छो देहस्तामसउच्यते ॥
तयोरैक्यं० ॥ २० ॥ आत्मानित्योहिसद्रूपो
देहोऽनित्योह्यसन्मयः ॥ तयोरैक्यं० ॥ २१ ॥

नाशंकनीय मात्मनो ऽलौकिकत्वेनात्यंतदुर्बोधत्वादेव बहुधावैलक्षण्यं प्रदर्श्यते परमकारुणिकैः श्रीमदाचार्यैः आत्मेति आत्मा नित्यो ध्वंसाप्रतियोगी तत्र हेतुः हियस्मात्सद्रूपः अबाध्यस्वरूपः देहस्तु ध्वंसप्रतियोगी अत्रापिहेतुः हियस्मादसन्मयो ऽनित्यः विकारित्वेन बाधयोग्यइत्यर्थः यस्मादेवमात्मदेहयोरत्यंतवैलक्षण्यं तस्मात्तयोरैक्यदर्शनं केवलमज्ञानमिति ॥ २१ ॥

नन्वात्मनः प्रकाशत्वं किं नामेत्यत आह आत्मनइति आत्मनस्तत् प्रकाशत्वं बोद्धव्यं किंतदित्यतआह यदिति यत्पदार्थावभासनं घटपटादिवस्तुविषयप्रकाश इदंतयानिर्दिश्यमान विषयदर्शनमितियावत् तर्ह्यग्न्यादि प्रकाशवद्विकारित्वं स्यादित्यतआह नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिरिति इयमात्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्तिवन्न कदाचिदुत्पत्तिविनाशादिविकारवतीत्यर्थः तत्रहेतुमाह भवतीति भवत्यांध्यं

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थाऽवभासनं ॥
नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्ति र्भवत्यांध्यंयतोनिशि ॥ २२ ॥

यतो निशि यतः कारणान्निशिरात्रावग्न्यादि प्रकाशएकस्मिन्देशेसत्यपि तदन्यत्रलोकस्यांध्यं रूपग्रहाक्षमत्वं भवति नैताद्दश्यात्मदीप्तिरेकत्रविद्यमाना नैकत्राऽविद्यमाना परिच्छिन्ना चास्ति किंतु दीपादिरूपस्याग्न्यादिप्रकाशस्य प्रकाशिका तदभावेचांधकारस्य प्रकाशिका उत्पत्तिनाशरहिताचसदा सर्वत्रपूर्णैवास्ति यद्वा इयमात्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्ति सद्दशी न कुतः यतः कारणा

निशि रात्रावांध्यमंधकारोभवत्यतस्तद्विलक्षणाऽऽत्मदीप्तिर्ज्ञेया यद्यात्मदीप्तिर
ग्न्यादिदीप्तिसदृशीभवे त्तर्ह्यग्न्यादिदीप्त्या यथांधकारस्य नाशोभवति तथात्म
दीप्त्याऽप्यंधकारस्यनाशःस्यात् परंत्वात्मनः सत्ताप्रकाशाभ्यां सर्वत्र सर्वदा
विद्यमानत्वेऽप्यंधकारस्य नाशो नभवत्यतआत्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्तिसदृशी
न किंतु इयमग्न्यादिदीप्तिर्भातीदमांध्यंभातीत्याद्याकारेणाऽग्न्यादिदीप्तेरांध्य

देहोहमित्ययंमूढो धृत्वातिष्ठत्यहोजनः ॥
ममायमित्यपिज्ञात्वा घटद्रष्टेवसर्वदा ॥ २३ ॥

स्य चान्यस्य सर्वस्य चप्रकाशिका चाविरोधिन्यात्मदीप्तिः स्वप्रकाशैवाभ्यु
पेतव्या सर्वैरात्मज्ञानारूढैरित्यर्थः तस्मादग्न्यादिदीप्तीनामपिदीपिका ऽन्य
साधननिरपेक्षा या दीप्तिःस आत्मप्रकाश इतिभावः ॥ २२ ॥ तदेवं प्रका-
श्य प्रकाशकत्वादिलक्षणवैलक्षण्येसत्यपिआत्मानात्मभेददर्शिनमुपसंहरन्नु-
भयोर्भेदं स्पष्टयति देहइति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनःप्रत्यगात्माऽयमिदंतया

निर्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षतयादृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययो रैक्यंकृत्वा मूढः स्वाज्ञानकार्यविपर्ययमोहव्याप्तोजनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या निर्व्यापारोभवतीत्यर्थः एतदहो महदज्ञानमितिभावः किंकृत्वापीत्यतआह ममेति मम मत्संबंधी अयं देह इति सामान्यतो भेदंज्ञात्वापि अतएवाश्चर्य मिति तात्पर्यं कइव सर्वदा घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायं

ब्रह्मैवाहंसमःशांतः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥
नाहंदेहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः ॥ २४ ॥

घटइति जानाति नत्वहं घटइति कदाचिदपि जानातीत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति लक्षणभ्रमापरपर्यायमोहकार्यलिंगानुमेयमज्ञानमीदृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षायां तद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽज्ञाननिवर्तकमित्यभिप्रेत्य तल्लक्षणमाह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशब्दप्रत्य

यालंबनः प्रगत्यात्मा ब्रह्मैवास्मिएतयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्येहेतुगर्भितानि विशे-
षणान्याह समइति समः सत्ताप्रकाशाभ्यां सर्वाभिन्नः पुनः किंलक्षणः शांतः
निरस्तसमस्तोपाधित्वाद्विक्षेपादिविकारशून्यः पुनः किंलक्षणःसच्चिदानंदल
क्षणः सच्चिदानंदैरनृतजडदुःखप्रतियोगिभिर्लक्ष्यते विरुद्धांशत्यागरूपयाभाग
लक्षणयाज्ञायत इतिसच्चिदानंदलक्षणः ब्रह्मबोधे हि द्विविधंद्वारं विधिर्निषे-
धश्चेति तत्र सत्यज्ञानादिसाक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगलक्षणो विधिरुक्तः इदानी
मतन्निरसनलक्षणो निषेधः प्रदर्श्यते नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन
आत्मा देहोनेत्यन्वयः देहइत्युपलक्षणं प्राणेंद्रियादीनामपि हीति विद्वज्जनप्रसि-
द्धं देहादेरनात्मत्वेहेतुमाह असदिति असद्रूपोऽसत्बाध्यमनृतंताहृग्रूपं स्वरूपं
यस्य सतथाविधः इत्येवंप्रकारमहंब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यजन्याऽखंडाकारबु
द्धिरूपंज्ञानं बुधैरात्मतत्त्वज्ञैरुच्यतेकथ्यतइत्यर्थः एतद्विलक्षणः सर्वो ज्ञानाभा
सइतिभावः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वहं जातो मृतः सुखीदुःखीत्याद्यनेकविकारवत्त्वेनाहंशब्दप्रत्ययालंबनस्य प्रतीयमानत्वात् कथं तस्यब्रह्मत्वमित्यतआह निर्विकारइति अहमहंशब्दप्र ययालंबनः प्रत्यगात्मा निर्विकारोस्मीतिशेषः निर्गता विकाराजन्मादयो यस्मात् सतथाविधः तेषां देहधर्मत्वादितिभावः तत्रहेतुः निराकारःदेहाद्या काररहितः अतएव निरवद्यो वातपित्तादिजन्याध्यात्मिकादितापत्रयरहितइत्य

निर्विकारोनिराकारो निरवद्योहमव्ययः ॥
नाहंदेहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यतेबुधैः ॥ २५ ॥

र्थः अतएवाऽव्ययः अपक्षयादिरहितइत्यर्थः अहंमनुष्यइत्यादिप्रतीतेः कथं निर्विकारत्वमितिचेत्साप्रतीतिः शुक्तिरजतादिवद्बाध्यत्वाद्भ्रांतिरित्याह नाह मिति नाहमित्युत्तरार्द्धं व्याख्यातं पूर्वश्लोके एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं पुनरुक्तिस्तु ज्ञानप्रतिबंधकस्यबुद्धिमांद्यविपर्ययादेर्दार्ढ्यान्नाशंकनीया ॥ २५ ॥

पुनः किंलक्षणंज्ञानमित्यतआह निरामयइति अहं निरामयः सर्वरोगरहितः निराभासो वृत्तिव्याप्यत्वेपि फलव्याप्यत्वशून्यः निर्विकल्पः कल्पनाहीनः आततश्च व्यापकः ॥ २६ ॥ पुनः किंलक्षणं ज्ञानमित्यतआह निर्गुण इति अहंनिर्गुणो गुणरहितः गुणानांमायामयत्वादित्यर्थः अतएव निष्क्रियः

निरामयोनिराभासो निर्विकल्पोहमाततः ॥ नाहं देहो० ॥ २६ ॥ निर्गुणोनिष्क्रियोनित्यो नित्य मुक्तोहमच्युतः ॥ नाहंदेहो० ॥ २७ ॥ निर्मलोनि श्चलोनंतः शुद्धोहमजरोमरः ॥ नाहंदेहो० ॥ २८ ॥

क्रियारहितः तथानित्यो विनाशरहितः अतएव नित्यमुक्तः कालत्रयेपि बंधशून्यः तत्रहेतुः अच्युतः अप्रच्युतसच्चिदानंदस्वभावः ॥ २७ ॥ पुनरपिज्ञानलक्षणमाह निर्मलइति अहं निर्मलः अविद्या तत्कार्यलक्षण मलरहितः अतएव निश्चलः व्यापकत्वादाकाशवन्निश्चलइत्यर्थः निश्चलत्वे

हेतुः अनंतः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः शुद्धः अशुद्धिरहितः पुनरजरः जरारहितः अमरो मरणरहितश्च सर्वधर्माणां देहत्रयवर्तित्वादितिभावः ॥ ॥ २८ ॥ नन्वात्मा प्रत्यक्षदेहरूपो नभवति तर्हि शून्यत्वमात्मनः स्यादित्याशंक्याह स्वदेहेइति भो हेमूर्ख शून्यवादिन् स्वदेहे पुरुषाख्यं पुरि मनुष्यशरीरे उषति अहमाकारेण वसतीतिपुरुष इत्याख्यानामयस्य तं

स्वदेहेशोभनंसंतं पुरुषाख्यंचसंमतं ॥
किंमूर्खशून्यमात्मानं देहातीतंकरोषिभोः ॥ २९ ॥

अतएव शोभनं मंगलं शरीरविलक्षणत्वादतिमंगलं तथा संमतं अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यनिर्णीतं चकाराद्उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्यादि स्मृतिनिर्णीतं घटद्रष्टृवद्देहद्रष्टृत्वेन देहातीतमात्मानं सततंभावंसंतं सर्वव्यवहाराधिष्ठानं शून्यं खपुष्पादिवत् अत्यंता ऽभावरूपं किंकरोषि कथंमन्यसे मामन्यथाइति भावः क्वचित स्वदेहमितिद्वितीयांतः पाठस्तस्मिन्पक्षे देहात्मवाद्येव वदति

उक्तलक्षणं मनुष्यदेहं त्यक्त्वा समानमन्यत् ॥ २९ ॥ ननु शून्यवादिन एवा भावापत्तेः शून्यंमास्तु परंत्वात्मनो देहातीतत्वे प्रमाणाभावाद्देह एवात्मा स्यादित्याशंक्याह स्वात्मानमिति भो मूर्ख देहात्मवादिन्चार्वाकत्वंस्वात्मा- नं स्वकीयमात्मानं पुरुषंदेहातीतं देहातिरिक्तं श्रुत्या तस्माद्वाएतस्मादन्न रसमयादन्योंतर आत्मेत्यादिकया पुनर्युक्त्याच एकस्मिन्कर्तृकर्मविरोध

स्वात्मानंशृणुमूर्खत्वं श्रुत्यायुक्त्याचपूरुषं ॥
देहातीतंसदाकारं सुदुर्दर्शंभवादृशैः ॥ ३० ॥

इत्यादिरूपया शृणु अवधारय देहातीतत्वे किमाकार आत्मेत्यतआह सदाकारमिति सदाकारमस्तीत्येतन्मात्रव्यवहारकारणभूतआकारोयस्य तं एवंविधोस्तिचेत्कुतोनदृश्यतइत्यतआह सुदुर्दर्शमिति भवादृशैः श्रुत्याचार्य श्रद्धाशून्यैःसुदुर्दर्शं सर्वथादर्शनायोग्यं तस्यद्रष्टृरूपत्वादेवेत्यर्थःयद्वा पूर्वश्लो

कोक्तद्वितीयापेक्षया देहात्मवादिनः समाधानार्थोयंश्लोकः स्वात्मानमिति ॥ ॥ ३० ॥ तदेवाह अहमित्यादिसप्तभिः परः देहादन्यआत्मा ऽहंशब्देन शब्दइत्युपलक्षणं प्रत्ययस्यापि विख्यातः प्रसिद्धः किंलक्षण इत्यतआह एकइति एकएवस्थित एवेतिप्रत्येकमवधारणंतुशब्दः पूर्वोक्तादात्मनः

अहंशब्देनविख्यात एकएवस्थितःपरः ॥
स्थूलस्त्वनेकतांप्राप्तः कथंस्याद्देहकःपुमान् ॥ ३१ ॥

स्थूलदेहस्यवैलक्षण्यद्योतकः स्थूलोदेहकः देहएवदेहकः स्वार्थेकः प्रत्ययः कथंपुमान् पुरुषः आत्मास्यान्नकथंचिदित्यर्थः देहस्यानात्मत्वेहेतुमाह अ नकतामिति अनेकतां परस्परं भिन्नतां प्राप्तःएवंतमःप्रकाशवदतिविलक्ष णत्वेपि देहस्यात्मत्वंब्रुवन्नतिमूढत्वादुपेक्ष्य इतिभावः ॥ ३१ ॥

तदेवातिवैलक्षण्यं दर्शयति अहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन आत्माद्र ष्टतया शब्दादिविषयप्रकाशकतया सिद्धः शब्दंश्टणोमीत्यादिव्यवहारे ण प्रसिद्धः देहस्तु दृश्यतया शब्दादिवत्प्रकाश्यतयास्थितः तत्रहेतुमाह म मेति ममायंदेह इति घटादिवत्स्वीयसंबंधितया निर्देशात् व्यवहारात् एव मुभयोर्वैलक्षण्ये सति कथं देहकःपुमान् स्यादिति व्याख्यातार्थश्चतुर्थपादः

अहंद्रष्टृतयासिद्धो देहोदृश्यतयास्थितः ॥ ममाय
मितिनिर्देशा त्कथं० ॥ ३२ ॥ अहंविकाररहीनस्तु
देहोनित्यंविकारवान्॥इतिप्रतीयतेसाक्षात्कथं० ॥३३॥

एवमग्रेपिबोद्धव्यं ॥ ३२ ॥ पुनर्वैलक्षण्यांतरमाह अहमिति अहंव्याख्याता र्थः विकाररहीनः जायतेस्तीत्यादिषड्विकाररहीनः तुवैलक्षण्ये देहोनित्यं सर्व कालं विकारवान् अत्रकिंप्रमाणमतआह इतीति इति साक्षात् प्रत्यक्षप्रमा णेन प्रतीयतेअनुभूयते एवं सतिकथंस्याद्देहकः पुमानिति ॥ ३३ ॥

एवं युक्त्या देहात्मनोर्वैलक्षण्यमुक्त्वा श्रुत्याप्याह यस्मादिति यस्मात्परं
नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्षइव स्तब्धो
दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णंपुरुषेणसर्वमिति तया प्रसिद्धया तैत्तिरीयश्रुत्या
कृत्वेतिकरणेतृतीया पुरुषस्यात्मनोलक्षणं विमूढेन विगतमूढभावेनाति
चतुरेण श्रुत्यर्थविवेचनकुशलेनेत्यर्थः इयं कर्त्तरितृतीया विनिर्णीतं विचा

यस्मात्परमितिश्रुत्या तयापुरुषलक्षणं ॥ विनिर्णी
तंविमूढेन कथं० ॥ ३४ ॥ सर्वंपुरुषएवेति सूक्तेपुरु
षसंज्ञिते ॥ अप्युच्यतेयतःश्रुत्या कथं० ॥ ३५ ॥

यैंस्थापितं अन्यत्पूर्ववत् यद्वा श्रुत्येतिकर्तृपदमस्मिन्पक्षेविमूढेनेतिदेहा
त्मवादिनंप्रतिसंबोधनं विमूढानांइनस्वामिन् मूर्खशिरोमणित्वादेवश्रुतिं ना
द्रियसइति भावः ॥ ३४ ॥ नकेवलमनयैकया श्रुत्या विनिर्णीतं किं
त्वन्ययापीत्याह सर्वमिति यतोहेतोः श्रुत्या वेदाख्यपरदेवतया पुरुषएवे

दंसर्वमिति पुरुषसंज्ञिते सूक्तेप्युच्यते पुरुषलक्षणमिति पूर्वश्लोकादध्या
हारः अतः कथंस्यादितिपूर्ववत् ॥ ३५ ॥ अपरयापि श्रुत्यैवमेवनिर्णीतमि
त्याह असंगइति असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुत्या बृहदारण्यके वाजसनेयोपनि
षदि पुरुषः असंगः प्रोक्तः देहकस्त्वनंतमलसंश्लिष्टः कथं पुमान्स्यादिति

असंगःपुरुषःप्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपिच ॥ अनंत
मलसंश्लिष्टःकथं० ॥३६॥ तत्रैवचसमाख्यातःस्व
यंज्योतिर्हिपूरुषः॥जडःपरप्रकाश्योसौ कथं० ॥३७॥

॥ ३६ ॥ तत्रैवान्यप्रकारेणापि देहात्मनोर्वैलक्षण्यं निरूपितमित्याह
तत्रैवेति तत्रैव बृहदारण्यकएवेत्यर्थः अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति
श्रुत्या स्वयंज्योतिः पुरुषः समाख्यातः हीतिविद्वत्प्रसिद्धिंद्योतयति असौ
घटादिवद्दृश्योऽतएवपरप्रकाश्यस्ततएव जडोदेहकः कथंपुमान्स्यादिति
व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

अथास्तामिदं ज्ञानकांडं कर्मकांडेपि देहात्मनोर्भेद एवनिर्णीत इत्याह प्रो
क्तइति हियस्मात्कर्मकांडेनापि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिरूपेणक
र्मप्रतिपादकेन वेदभागेनेत्यर्थः आत्मा देहाद्विलक्षणः प्रोक्तः कथमित्यतआ
ह नित्यइति नित्यत्वंच कुतइत्यतआह तदिति देहपातादनंतरं तत्फलम

प्रोक्तोऽपिकर्मकांडेन ह्यात्मादेहाद्विलक्षणः॥
नित्यश्चतत्फलंभुंक्ते देहपातादनंतरं ॥ ३८ ॥
लिंगंचानेकसंयुक्तं चलंदृश्यंविकारिच ॥
अव्यापकमसद्रूपं तत्कथंस्यात्पुमानयं ॥ ३९ ॥

नित्यंकर्मफलं यतः आत्मा भुंक्तेऽतोनित्यइत्यर्थः चकारात् न्यायसांख्या
दावप्येवमेवदेहात्मनोर्भेदोवर्णितइतिदर्शितं ॥ ३८ ॥ नन्वेवंसति वेदांतिना
मपसिद्धांतः स्यादित्यतआह लिंगमिति लिंगं लिंगशरीरं तत्परोक्षादिधर्म
विशिष्टं अयं नित्यापरोक्षस्वभावः पुमान् कथंस्यान्नकथंचिदित्यर्थः चका

रात्कारणशरीरमपि निराकृतं अनयोरपिभेदे लिंगदेहस्य वैलक्षण्यसूचकानि
विशेषणान्याह अनेकेति अनेकसंयुक्तं देवमनुष्यादिनानास्थूलशरीरसंबंध
युक्तं यद्वा श्रोत्रादिबुद्ध्यंतसप्तदशकलासंयुक्तं तथा चलं चंचलंमनः प्रधान
त्वादित्यर्थः पुनर्दृश्यं ममेदं श्रोत्रं ममेदं मन इत्यादिममतास्पदत्वेनात्मन
उपसर्जनभूतं चपुनर्विकारि उपचयादिमत् अव्यापकं परिच्छिन्नमसद्रूपमा

एवंदेहद्वयादन्य आत्मापुरुषईश्वरः ॥
सर्वात्मासर्वरूपश्च सर्वातीतोहमव्ययः ॥ ४० ॥

त्मज्ञानैकबाध्यंचअत्रेदमाकूतं यद्यपि लिंगशरीराध्यासे नात्मनः कर्तृत्वभो
क्तृत्वादिभावस्तथाप्यात्मनः स्वतस्तदभावज्ञानेना ऽध्यासनिवृत्तावकर्तृत्वा
भोक्तृत्वादिभावसिद्धिरिति वेदांतिनां न किंचिदपसिद्धांतोन्यवदिति मंगलं
॥ ३९ ॥ इदानीं पूर्वोक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण देह
द्वयात् स्थूलसूक्ष्मलक्षणादन्योभिन्न आत्मा को ऽसावित्यतआह पुरुषइति

पुरुषः शरीराधिष्ठाता तर्हि किंजीवः नेत्याह ईश्वरइति तत्रहेतुः सर्वात्मे
ति तर्ह्यद्वैतहानिः स्यादित्यतआह सर्वरूपइति एवंसति विकारित्वंस्यादित्य
तआह सर्वातीतइति एतादृश आत्माचेदस्ति तर्हि कुतोनोपलभ्यत इत्यत
आह अहमिति अहं प्रत्यक्षोऽहंशब्दप्रत्ययालंबनत्वेन सर्वदोपलब्धिस्वरूप
इत्यर्थः तर्ह्यहंकारः स्यान्नेत्याह अव्ययइति अव्ययः अपक्षयादिविकारशू

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैवसत्यता ॥
यथोक्तातर्कशास्त्रेण ततःकिंपुरुषार्थता ॥ ४१ ॥

न्यः अहंकारसाक्षीतिभावः ॥ ४० ॥ अथेदानीमात्मनो देहद्वयातिरिक्तत्व
प्रतिपादनमनर्थकमितिशंकते इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितेनात्मदेह
विभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता तथोक्ता यथा तर्कशास्त्रेण ततः प्रपंचसत्य
त्वप्रतिपादनात्किंपुरुषार्थता कुत्सितपुरुषार्थत्वं भयनिवृत्त्यभावादित्यर्थः
द्वितीयाद्वैभयं भवतीतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

भेदज्ञानस्याभेदज्ञानंप्रति कारणत्वादात्मदेहविभागकथनं नानर्थकमित्याह इतीति इति पूर्वोक्तेनात्मदेहभेदेनात्मनोदेहात्पृथक्करणेन देहस्यैव प्राप्तं चार्वाकमतेनात्मत्वं तन्निवारितं इदानीमुत्तरग्रंथेन तस्य देहभेदस्यासत्त्वमात्मसत्तातिरिक्तसत्ताराहित्यं स्फुटं स्पष्टंयथास्यात्तथा हीतिप्रसिद्धमुच्यते ॥ ४२ ॥

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वंनिवारितं ॥
इदानींदेहभेदस्य ह्यसत्त्वंस्फुटमुच्यते ॥ ४२ ॥
चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदोयुक्तोनकर्हिचित् ॥
जीवत्वंचमृषाज्ञेयं रज्जौसर्पग्रहोयथा ॥ ४३ ॥

तदेवाह चैतन्यस्येति चैतन्यस्य सर्वभूतभौतिकप्रपंचाधिष्टानप्रकाशस्य घटःप्रकाशते पटःप्रकाशते इत्यादिष्वेकरूपत्वादेकाकारत्वाद्धेतोः कर्हिचित् कस्यांचिदवस्थायामपि भेदो नयुक्तो नयथार्थइत्यर्थः तर्हिजीवभेदः सत्यः

स्यादित्यत आह जीवत्वमिति जीवत्वं चकारोप्यर्थः मृषा मिथ्या ज्ञेयं तदु
पाधेरेवांतःकरणादेर्मायामयत्वादित्यर्थः अधिष्ठानसत्यत्वेन कल्पितस्य मि
थ्यात्वबोधे दृष्टांतमाह रज्जाविति यथारज्जौ तदज्ञानात् वक्रतादि सादृश्ये
न मंदांधकारे सर्पग्रहः सर्पबुद्धिरव्युत्पन्नस्य भवति नतुव्युत्पन्नस्य तथैवात्म
न्यात्माज्ञानात् प्रकाशसादृश्यादविशेषप्रकाशे चिज्जडग्रंथिरूपचिदाभासभ्र-

रज्ज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हिसर्पिणी
भातितद्वच्चितिःसाक्षाद्विश्वाकारेणकेवला ॥ ४४ ॥

मो भवत्यविवेकिनां नतुवेतिकिनामिति ननु वेदांतसिद्धांतरहस्यं ॥ ४३ ॥
इदानींपूर्वोक्तमेव दृष्टांतं विवृण्वन् सर्वस्यापिप्रपंचस्य ब्रह्मरूपतामाह रज्ज्विव-
ति केवलेतिविशेषणेन पूर्वावस्थामपरित्यज्यावस्थांतरप्राप्तिलक्षणविवर्तो
पादानत्वमेवोक्तं नारंभोपादानत्वं नापि परिणामोपादानत्वमितिबोध्यं अन्य
त्स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

अत्र हेतुं दर्शयन् पूर्वोक्तमुपसंहरति उपादानमिति यस्मात्प्रपंचस्याका शादिदेहांतस्य जगद्विस्तारस्य ब्रह्मणोमायाशबलाच्चैतन्यादन्यत्परमाणवो यद्वा प्रकृतिरुपादानं कारणविशेषो नविद्यतइति तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः तस्माद्धेतोरिति स्पष्टमन्यत् ॥ ४८ ॥ ननु

उपादानंप्रपंचस्य ब्रह्मणोन्यन्नविद्यते ॥
तस्मात्सर्वप्रपंचोयं ब्रह्मैवास्तिनचेतरत् ॥ ४९ ॥
व्याप्यव्यापकतामिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ॥
इतिज्ञातेपरेतत्त्वे भेदस्यावसरःकुतः ॥ ४६ ॥

व्याप्यव्यापकतारूपे भेदे जाग्रतिसति कथं प्रपंचस्य ब्रह्मतेत्याशंक्याह व्या प्येति व्याप्यमांतरं व्यापकंबाह्यं तयोर्भावो मिथ्या घटाकाशादिवत् क ल्पितत्वादसन्नित्यर्थः तत्रप्रमाणमाह सर्वमिति इदं ब्रह्मेदंक्षत्र मिति प्रकृत्येदं सर्वंयदयमात्मेत्यादि श्रुतिरूपेश्वराज्ञाबलादित्यर्थः ततःकिमत आह इतीति

इतिज्ञातेइत्यादिसुगमं ॥ ४६ ॥ ननु प्रत्यक्षेणभासमानो व्याप्यव्यापकभा
वः कथंमिथ्येत्याशंक्याह श्रुत्येतिनूनमिति निश्चये हीति प्रसिद्धौ श्रुत्या ने-
हनानास्ति किंचनेत्यादिरूपयेत्यर्थः नानात्वं निवारितं तेनच नानात्वनिवा-
रणेनाद्वयकारणे ऽभिन्ननिमित्तोपादाने ब्रह्मणि स्थितेसति भासो व्याप्यव्याप

श्रुत्यानिवारितंनूनं नानात्वंस्वमुखेनहि ॥
कथंभासोभवेदन्यः स्थितेचाद्वयकारणे ॥ ४७ ॥
दोषोपिविहितःश्रुत्या मृत्योर्मृत्युंसगच्छति ॥
इहपश्यतिनानात्वं माययावंचितोनरः ॥ ४८ ॥

कतादिप्रतिभासःकार्यभूतोऽन्यः स्वकारणातिरिक्तः कथंभवेन्नकथंचिदित्य
र्थः ॥ ४७ ॥ किंचभेददृष्टेर्दोषश्रवणादपि कारणादभिन्नमेव कार्यमित्याह
दोषइति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिरूपया श्रुत्येत्य
र्थःतत्र मृत्योरनंतरं मृत्युं जननमरणपरंपरामित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ४८ ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यत आह ब्रह्मणइति बृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्म तद्रूपात्परमा त्मनः सर्वाणि भूतानि जायंते उत्पद्यंते जायंतइति स्थितिप्रलययोरप्युपल क्षणं यतोवा इमानि भूतानि जायंत इत्यादिश्रुतेः यस्मादेवं तस्माद्धेतो रेतानि भूतानि ब्रह्मैव भवंति सन्मात्रब्रह्मरूपाणीत्यवधारयेन्निश्चिनुयादिति ॥

ब्रह्मणःसर्वभूतानि जायंतेपरमात्मनः ॥
तस्माद्देतानिब्रह्मैव भवंतीत्यवधारयेत् ॥ ४९ ॥
ब्रह्मैवसर्वनामानि रूपाणिविविधानिच ॥
कर्माण्यपिसमग्राणि बिभर्त्तीतिश्रुतिर्जगौ ॥ ५० ॥

॥ ४९ ॥ ननु नानानामरूपकर्मभेदेन विचित्राणि भूतानि कथं ब्रह्मा त्मकानीत्याशंक्याह ब्रह्मैवेति त्रयंवा इदं नाम रूपं कर्मेतिबृहदारण्यकश्रु तिर्जगौ गायनं कृतवती स्वाधिकारिणः श्रावयामासेत्यर्थः किमित्यतआह

ब्रह्मैव सर्वनामान्याकाशादिदेहांतान् संज्ञाविशेषान् चपुनर्विविधानि रूपा
ण्यवकाशादिद्विपदांतान् नानाविकारविशेषान् अपिशब्दश्चार्थे रूपग्रहणं
गंधादिग्रहणस्याप्युपलक्षणं समग्राणि कर्माण्यवकाशप्रदानादीनि स्नानशौचा
दीन् क्रियाविशेषानपि बिभर्त्ति रज्ज्वादिकमिव सर्पादिप्रतिभासं दधात्यधि-

सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वंचशाश्वतं ॥
ब्रह्मणोजायमानस्य ब्रह्मत्वंचतथाभवेत् ॥ ५१ ॥
स्वल्पमप्यंतरंकृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ॥
यःसंतिष्ठतिमूढात्मा भयंतस्याभिभाषितं ॥ ५२ ॥

ष्ठानदर्शनशून्यान् प्रतिदर्शयतीत्यर्थः ॥५०॥ अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टांतमाह सुव
र्णेति सुगमं ॥५१॥ एवं कर्तृकर्मादिकारकषट्कस्यैकाधिष्ठानरूपत्वे सिद्धेपि भेद
दर्शिनो भयमाहस्वल्पेति स्वल्पमप्यंतरमुपास्योपासकरूपं भेदं कृत्वा कल्प

यित्वा यस्तिष्ठति तस्य भयंभाषितं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुत्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननु प्रकाशतमसोरिव परस्पर विरुद्धस्वभावयोर्द्वैताद्वैतयोः कुत एकाधिकरणत्वमित्याशंक्यावस्था-भेदादित्याह यत्रेति यत्र यस्यामज्ञानावस्थायां अज्ञानेन द्वैतमिव भवे त्तत्र तस्यामज्ञानावस्थायामितरोऽन्योऽन्यत्पश्यति यत्रहि द्वैतमिव भवति तदितर इ

यत्राज्ञानाद्भवेद्द्वैतमितरस्तत्रपश्यति ॥
आत्मत्वेनयदासर्वं नेतरस्तत्रचाण्वपि ॥ ५३ ॥

तरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानातीति यत्रवाऽन्यादिव स्या त्तत्रान्योन्य त्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदित्यादिश्रुतेः चशब्दः पूर्वोक्ताद्वैलक्षण्यं सूचयति यदा यस्मिन् ज्ञानकाले सर्वमात्मत्वेन भवेत् तत्र तस्मिन् ज्ञानकाले इ

तरोऽएवपि किंचिदप्यन्यन्नपश्यति यत्रवा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकम्
पश्येत्तत्केनकं जिघ्रेदित्यादिश्रुतेः सकार्याज्ञाननिवृत्त्या नद्वैतमितिभावः॥
॥५३॥ ननु द्वैतादर्शने कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य तत्प्रतिपादिकां यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति

यस्मिन्सर्वाणिभूतानि ह्यात्मत्वेनाविजानतः ॥
नवैतस्यभवेन्मोहो नचशोकोऽद्वितीयतः ॥ ५४ ॥

श्रुतिमर्थतः पठति यस्मिन्निति यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतान्या
त्मत्वेनात्मभावेन विजानतः अपरोक्षेण साक्षात्कुर्वतोऽधिकारिणः पुरुष
स्य तस्येतिषष्ठी सप्तम्यर्थे तस्मिन्नवस्थाविशेषे वैनिश्चयेन मोहो भ्र-
मोनभवे च्चपुनः शोको व्याकुलतापि नभवेत् उभयत्रहेतुः अद्वितीयतः
तत्कारणाभावादित्यर्थः॥ ५४॥ ॥ ॥

शोककारणद्वैताभावे प्रमाणमाह अयमिति सवा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञा नमय इत्यादिरूपयेत्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥ ५५ ॥ नन्वयंलोक एव तत्कार णेस्तीति कथं शोकाद्यभाव उच्यत इत्याशंक्य सदृष्टांतमाह अनुभूतइति

अयमात्माहिब्रह्मैव सर्वात्मकतयास्थितः ॥
इतिनिर्द्धारितंश्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ॥ ५५ ॥
अनुभूतोऽप्ययंलोको व्यवहारक्षमोऽपिसन् ॥
असद्रूपोयथास्वप्न उत्तरक्षणबाधतः ॥ ५६ ॥
स्वप्नोजागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपिजागरोनहि ॥
द्वयमेवलयेनास्ति लयोपिह्युभयोर्नच ॥ ५७ ॥

स्पष्टं ॥ ५६ ॥ दृष्टांतं विवृण्वन्नुक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति स्वप्नइति अ लीको मिथ्या द्वयं स्वप्नजागरणे लये सुषुप्तौ शेषंस्पष्टम् ॥ ५७ ॥ ॥

उक्तमुपसंहरन्फलितमाह त्रयमिति त्रयं जाग्रदाद्यवस्थात्रयमेवमुक्तपरस्परव्यभिचारेण मिथ्या मिथ्यात्वेहेतुः गुणेति गुणत्रयविनिर्मितं मायाकल्पितमित्यर्थः तर्हि किंसत्यमतआह अस्येति अस्य अवस्थात्रयस्य शेषंस्पष्टं ॥ ५८ ॥ नन्ववस्थात्रयं मिथ्याभवतु जीवस्तु सत्यः स्यादित्याशंक्य स-

त्रयमेवंभवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितं ॥ अस्यद्रष्टागुणातीतो नित्योह्येकश्चिदात्मकः ॥ ५८ ॥ यद्वन्मृदिघटभ्रांतिं शुक्तौवारजतस्थितिं ॥ तद्वद्ब्रह्मणिजीवत्वंवीक्ष्यमाणेनपश्यति ॥५९॥ यथामृदिघटोनाम कनकेकुण्डलाभिधा॥शुक्तौहिरजतख्याति र्जीवशब्दस्तथापरे॥६०॥

दृष्टांतमुत्तरमाह यद्वदिति ब्रह्मणि वीक्ष्यमाणे आत्मत्वेन साक्षात्कृते सति जीवत्वं नपश्यतीत्यन्वयः अन्यत्स्पष्टमेव ॥ ५९ ॥ अज्ञानावस्थायां प्रतीयमानो यो जीवब्रह्मभेदः सनाममात्र इति बहुदृष्टांतैराह यथेति रजतस्य

ख्यातिराख्या नामेतियावत् परे परेब्रह्मणि जीवशब्दस्तथा शेषंस्पष्टं ॥ ६० ॥
नकेवलं जीव एवनाममात्रः किंतु सर्वविश्वमपि ब्रह्मणि नाममात्रमित्यनेकदृ
ष्टांतैराह यथैवेति स्पष्टं ॥ ६१ ॥ नाममात्रप्रपंचस्य मिथ्यात्ववासनादार्ढ्या
येममेवार्थं बहुभिर्लौकप्रसिद्धदृष्टांतैः प्रपंचयाति यथैवशून्य इत्यादित्रिभिः शू

यथैवव्योम्निनीलत्वं यथानीरंमरुस्थले ॥ पुरुषत्वं
यथास्थाणौ तद्वद्विश्वंचिदात्मनि ॥ ६१ ॥ यथैवशून्ये
वैतालो गंधर्वाणांपुरंयथा ॥ यथाकाशेद्विचंद्रत्वं तद्व
त्सत्येजगत्स्थितिः ॥ ६२ ॥ यथातरंगकल्लोलैर्जलमे
वस्फुरत्यलं ॥ पात्ररूपेणताम्रंहि ब्रह्मांडौघैस्तथात्मता ॥ ६३ ॥

न्ये निर्जनेदेशे वैतालः अकस्मादाभासमानो भूतविशेषः गंधर्वपुरस्यापि शू
न्याधिष्ठानत्वं ज्ञेयं गंधर्वनगरंनाम राजनगराकारो नीलपीतादिमेघरचना
विशेषः आकाश स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥ यथातरंगेति सुगमं ॥ ६३ ॥

किंच घटेति तत्रपादत्रयं स्पष्टं ननु किमनेन मिथ्यात्ववासनादार्ढ्येनेत्यत
आह ज्ञेयमिति तदभावतो नामाभावतस्तद्ब्रह्म ज्ञेयं वाचारंभणंविकारो ना
मधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यामित्यादिश्रुतेः ॥ ६४ ॥ ननु यत्रहि द्वैतमिवभवती
त्यादि श्रुत्यर्थदर्शनेनावस्थात्रय विदेहमोक्षावुक्तौ नतुजीवन्मोक्ष इत्याशंक्या

घटनाम्नायथापृथ्वी पटनाम्नाहितंतवः ॥ जगन्नाम्ना
चिदाभाति ज्ञेयंतत्तदभावतः ॥६४॥ सर्वोऽपिव्यवहारस्तु
ब्रह्मणाक्रियतेजनैः ॥ अज्ञानान्नविजानंति मृदेवहिघ
टादिकं ॥ ६५ ॥ कार्यकारणतानित्य मास्तेघटमृदोर्य
था॥तथैवश्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ॥ ६६ ॥

ह सर्वइति सर्वोऽपि लौकिको वैदिकश्चेति शेषंस्पष्टं अयंभावः अज्ञाननिवृ
त्तिरेवजीवन्मुक्ति र्नतुद्वैतादर्शनमिति ॥ ६५ ॥ तत्रहेतुं सदृष्टांतमाह कार्ये
ति यथा सोम्यैकेन मृत्पिडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातंस्यादित्यादिश्रुतिः युक्तिस्तु

कार्यकारणयोरन्यत्वे एककारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानं न स्यादित्यादि सुगमम
न्यत् ॥ ६६ ॥ कार्यकारणयोरनन्यत्वमेव दृष्टांतेनस्पष्टयाति गृह्यमाणइति
भासुरं प्रमाणनिरपेक्षतयैव भासनशीलं स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥ ननु ब्रह्म
णि भासमाने प्रपंचो नभासेदित्याशंक्यावस्थाभेदेनोभयमपि भासतइति

गृह्यमाणेघटेयद्व न्मृत्तिकायातिवैबलात् ॥
वीक्ष्यमाणेप्रपंचेपि ब्रह्मैवाभातिभासुरं ॥ ६७ ॥
सदैवात्माविशुद्धोस्ति ह्यशुद्धोभातिवैसदा ॥
यथैवद्विविधारज्जु र्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशं ॥ ६८ ॥

सदृष्टांतमाह सदैवेति तत्रज्ञानिनः सदैवात्माविशुद्धः अज्ञानतत्कार्यप्रपंचमलर
हितत्वान्निःप्रपंचोस्ति अज्ञानिनस्तु सदैवाशुद्धोऽस्तीति भ्रमाद्विभाति वैही
ति तत्प्रसिद्धौ उभयत्रापि दृष्टांतः यथेति यथारज्जुर्ज्ञानिनः सर्पाभावतया
निर्विषत्वेनाभयंकरी अज्ञानिनस्तु सर्परूपतया विपरीतत्वेन भयंकरीति द्वि

विधा भाति अयंभावः ब्रह्म यद्यपि स्वयंप्रकाशत्वेन सदाभात्येव तथापि वृत्त्यारूढत्वेन पुरुषार्थोपयोगीति ज्ञानिनः प्रतिभाति नाज्ञानिनः सूर्यदीपादि रिवचक्षुष्मदंध योरितिदिक् ॥ ६८ ॥ नन्वात्मा यदि सदैव निःप्रपंचत्वेन भा

यथवमृन्मयःकुंभ स्तद्वद्देहोपिचिन्मयः ॥
आत्मानात्मविभागोयं मुधैवक्रियतेऽबुधैः ॥ ६९ ॥
सर्पत्वेनयथारज्जू रजतत्वेनशुक्तिका ॥
विनिर्णीताविमूढेन देहत्वेनतथात्मता ॥ ७० ॥

ति तर्हि किमर्थंदेहात्मभेदो वर्णित इत्याशंक्या विवेकिनो देहव्यतिरिक्तात्म बोधार्थं विवेकिनस्तु व्यर्थएवेति सदृष्टांतमाह यथेति तत्राऽबुधैरित्यऽकारप्रश्ले षेमुधैवक्रियत्ते अपितु नेति काकुव्याख्यानं अन्यत्सर्वंसुगमम् ॥ ६९ ॥ इदानीमविवेकिनः कल्पितदेहतादात्म्यं सदृष्टांतमाह सर्पत्वेनेति ॥ ७० ॥

घटत्वेनेति ॥ ७१ ॥ कनकमिति ॥ ७२ ॥ पुरुषत्वइति ॥ ७३ ॥ गृहत्वेनेति सर्पत्वेनेत्यादि पंचानामप्येतेषां श्लोकानामर्थः स्फुटतर एवास्त्य

घटत्वेनयथापृथ्वी पटत्वेनैवतंतवः ॥ विनिर्णीताविमूढेन देहत्वेनतथात्मता ॥७१॥ कनकंकुंडलत्वेन तरंगत्वेनवैजलं ॥ विनिर्णीतं० ॥७२॥ पुरुषत्वेयथास्थाणुर्जलत्वेनमरीचिका ॥ विनिर्णीता० ॥ ७३ ॥ गृहत्वेनैवकाष्ठानि खड्गत्वेनैवलोहता ॥ विनिर्णीता० ॥७४॥ यथावृक्षविपर्यासो जलाद्भवतिकस्यचित् ॥ तद्वदात्मनिदेहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ ७५ ॥

तो न व्याख्यानंकृतं ॥ ७४ ॥ नन्वन्यथा निर्णये किंकारणमितिचे त दज्ञानमेवेति सदृष्टांतमाह यथावृक्षेत्यादि द्वादशभिः ॥ ७५ ॥

पोतेनेति पोतेन नौकया स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ पोतत्वमिति ॥ ७७ ॥ चक्षुर्भ्या
मिति ॥ ७८ ॥ अलातमिति ॥ ७९ ॥ महत्त्वइति हीति सर्वलोकप्रसिद्धौ ॥ ८० ॥

पोतेनगच्छतःपुंसः सर्वंभातीवचंचलं ॥ तद्वदा० ॥ ७६ ॥
पीतत्वंहियथाशुभ्रे दोषाद्भवतिकस्याचित् ॥ तद्व० ॥ ७७ ॥
चक्षुर्भ्यांभ्रमशीलाभ्यां सर्वंभातिभ्रमात्मकं ॥ तद्व० ॥ ७८ ॥
अलातंभ्रमणेनैव वर्त्तुलंभातिसूर्यवत् ॥ तद्वदा० ॥ ७९ ॥
महत्त्वेसर्ववस्तूना मणुत्वंह्यतिदूरतः ॥ तद्वदा० ॥ ८० ॥
सूक्ष्मत्वेसर्वभावानां स्थूलत्वंचोपनेत्रतः ॥ तद्वदा० ॥ ८१ ॥
काचभूमौजलत्वंवा जलभूमौहिकाचता ॥ तद्वदा० ॥ ८२ ॥
यद्वदग्नौमणित्वंहि मणौवावह्नितापुमान् ॥ तद्वदा० ॥ ८३ ॥
अभ्रेषुसत्सुधावत्सु सोमोधावतिभातिवै ॥ तद्वदा० ॥ ८४ ॥

सूक्ष्मत्वेइति ॥ ८१ ॥ काचभूमाविति ॥ ८२ ॥ यद्वदिति ॥ ८३ ॥ अभ्रेष्विति ॥ ८४ ॥

यथेति यथावृक्षेत्यादिश्लोकानां स्फुटार्थत्वातिपिष्टपेषणतुल्यत्वेन नव्याख्यानं कृतं ॥ ८५ ॥ यथाशशीति शशीत्युपलक्षणं सूर्यादीनामपि शेषंस्पष्टं ॥ ॥ ८६ ॥ एवं द्वादशभिः श्लोकैरुक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवमुक्तेनप्रकारेणात्मन्यविद्यातः आत्माज्ञानात् देहाध्यासो मनुष्योहमित्यादिबुद्धिर्जायते

यथैवदिग्विपर्यासो मोहाद्भवतिकस्यचित् ॥ तद्व
दा० ॥ ८५ ॥ यथाशशीजलेभाति चंचलत्वेनकस्य
चित् ॥ तद्वदा० ॥ ८६ ॥ एवमात्मन्यविद्यातो देहा
ध्यासोहिजायते ॥ सएवात्मपरिज्ञानाल्लीयते
चपरात्मनि ॥ ८७ ॥

भवति हीतिप्रसिद्धौ नन्वेतस्य निवृत्तिः कुतोभवेदिति चेदात्मज्ञानादेवेत्याहोत्तरार्धेन सइति सएव देहाध्यास एवात्मपरिज्ञानात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात्परात्मनि अज्ञानतत्कार्यरहिते प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीयते ब्रह्मस्वरूपेण।

वतिष्ठते नह्यधिष्ठानंविनाऽऽरोपितस्य स्वरूपमस्ति चकारादध्यासकारणम
ज्ञानमपि लीयतइति अन्यथा ऽध्यासलयाभावादित्यर्थः नहि कारणे सति
कार्यस्यलयः संभवति तस्मादात्मज्ञानादेव सकारणकार्याध्यासनिवृत्ति
रित्यलं पल्लवितेन ॥ ८७ ॥ एतदेव विवृणोति सर्वमिति आत्मता देहस्य

सर्वमात्मतयाज्ञातं जगत्स्थावरजंगमं ॥
अभावात्सर्वभावानां देहस्यचात्मताकुतः ॥ ८८ ॥
आत्मानंसततंजान न्कालंनयमहाद्युते ॥
प्रारब्धमखिलंभुंज न्नोद्वेगंकर्तुमर्हसि ॥ ८९ ॥

नेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ८८ ॥ ननु ज्ञानिनो निष्प्रपंचात्मतया मम किंस्या
ब्रह्मन्यभोजनेनान्यस्तृप्यतीतिचेदतआह आत्मानमिति भोमहाद्युते कामा
दिपराभवेन स्वहितसाधनान्मुखस्त्वं आत्मानं प्रत्यगभिन्नं सततं आसु

त्तिमृतिपर्यंतं जानन् वेदांतवाक्यैर्विचारयन् कालं नयातिक्रामस्व विचार साध्यज्ञानानंतरं चाखिलं प्रारब्धं चरमदेहारंभकं कर्मभुंजन् सुखदुःखाभा सानुभवेन क्षपयन्सन्नुद्वेगं कर्त्तुंनार्हसीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ वस्तुतस्तुप्रारब्धमेव नास्ति कुतोभोगः भोगाभावे कुत उद्वेगकारणं तदभावेच कुतस्तरां त

उत्पन्नेप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धंनैवमुंचति ॥
इतियच्छ्रूयतेशास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ९० ॥

न्निषेधोपदेश इतिवेदांतसिद्धांतरहस्यं वक्तुं प्रतिजानत आचार्याः उत्प न्नइति अत्रेयं प्रक्रिया जगत्प्रतीतिस्त्रिधा लौकिकी शास्त्रीयानुभाविकीचे ति तत्राद्या पारमार्थिकी द्वितीयाऽपरमार्थिकी तृतीयातुप्रातिभासिकी तासां निवृत्तिस्तु क्रमात् वेदांतश्रवणादित्रयसाक्षात्कारप्रारब्धक्षयैर्भवति नान्यथेति तत्रयं प्रतिज्ञाऽन्यप्रतीत्यभिप्रायेणेतिज्ञातव्यं श्लोकार्थस्तु स्फुटएव ॥ ९० ॥

१ व्यावहारिकी ॥

तदेवाह तत्वेति ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणाज्ञाननिवृत्तौ प्रारब्धाभावइति श्लो
कार्थः पदार्थस्तु स्फुटएव ॥ ९१ ॥ इदानीं प्रारब्धशब्दं व्युत्पादयन्नुक्तमुप
संहरति कर्मेति तत्र कर्मत्रिविधं संचितक्रियमाणप्रारब्धभेदात् तन्मध्ये भा

तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धंनैवविद्यते ॥
देहादीनामसत्त्वात्तु यथास्वप्नोविबोधतः ॥ ९१ ॥
कर्मजन्मांतरीयंय त्प्रारब्धमितिकीर्त्तितं ॥
तत्तुजन्मांतराभावा त्पुंसोनैवास्तिकर्हिचित् ॥ ९२ ॥

विदेहारंभकं संचितं तथावर्तमानदेहनिर्वर्त्त्यंक्रियमाणं प्रारब्धंतु वर्तमानदेहा
रंभकं तत्र यद्यपि संचितं जन्मांतरीयमेव तथापि भाविदेहस्य तत्प्रारब्ध
मेव भवति तेनेदं सिद्धमात्मनः स्वतः कर्तृत्वाभावात्कालत्रयेपि जन्मना
स्तीति सर्वमवदातं ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्तं दृष्टांतं विवृण्वन्सकारणजन्माभावे युक्तिमाह स्वप्नेति जन्माभावे तत्प्रारब्धंकुतः स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ ननु देहादिप्रपंचस्य यतोवेत्यादि श्रुतेः सत्यब्रह्मजन्यत्वात्कथंप्रातिभासिकत्वमितिचेदुच्यते उपादानमिति अत्र कारणं द्विविधं निमित्तोपादानभेदात् तत्र निमित्तं नामोत्पत्तिमात्र

स्वप्नदेहोयथाध्यस्तस्त थैवायंहिदेहकः ॥
अध्यस्तस्यकुतोजन्म जन्माभावेहितत्कुतः ॥ १३ ॥
उपादानंप्रपंचस्य मृद्भांडस्येवकथ्यते ॥
अज्ञानंचैववेदांतै स्तस्मिन्नष्टेक्वविश्वता ॥ १४ ॥

कारणं उपादानंतूत्पत्तिस्थितिलयकारणं तत्र वेदांतैः मायांतु प्रकृतिं विद्यादित्यादिभिः प्रपंचस्योपादानमज्ञानं पठ्यते चकाराद्ब्रह्मापि अत्रायंभावः नकेवलं ब्रह्मैव जगत्कारणं निर्विकारत्वात् नापि केवलमज्ञानं जडत्वात् तस्मादुभयं मिलित्वैव जगत्कारणंभवतीतिसत्यानृते मिथुनीकरोतीत्या

दिश्रुतेः तत्रदृष्टांतः भांडस्य कटकरकादेर्मृदिव मृत्पिंडइव तत्र जल
स्थाने ब्रह्म पिंडीकरणसामर्थ्यसाम्यादज्ञानंतु मृत्तिकास्थाने आवरकत्व
साम्यात् तत्र ब्रह्मणो ऽविनाशित्वाद्ब्रह्मज्ञानेन तस्मिन्नज्ञान एव नष्टेसति वि

यथारज्जुंपरित्यज्य सर्पंगृण्हातिवैभ्रमात् ॥
तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यतिमूढधीः ॥ १५ ॥
रज्जुरूपेपरिज्ञाते सर्पखंडंनतिष्ठति ॥
अधिष्ठानेतथाज्ञाते प्रपंचःशून्यतांगतः ॥ १६ ॥

श्वता जीवजगदीश्वरात्मकजगद्भावः क्व नक्वाप्यस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥
मिथुनीभावस्यैव जगत्कारणत्वं सदृष्टांतं प्रपंचयति यथारज्जुमिति ॥
॥ १५ ॥ इदानीं यदुक्तं तस्मिन्नष्टे क्वविश्वतेति तत् प्रपंचयन् पूर्वो
क्तं प्रारब्धाभावं सदृष्टांतमुपसंहरति सार्द्धेन रज्जुरूपइति स्पष्टं ॥ १६ ॥

किंच देहस्येति ननु जीवन्मुक्तस्य ज्ञानिनः प्रारब्धाभावेऽसति अत्र ब्रह्मसम
श्नुत इत्यादिश्रुतिः प्रारब्धं किमर्थं वक्तीति चेदुच्यते अर्द्धेन अज्ञानीति श्रु
तिः अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तीत्यर्थः ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणेऽज्ञाने न
ष्टेसति ज्ञानिनः कथंव्यवहार इत्यज्ञानिभिराक्षिप्ते प्रारब्धादिति तद्बोधार्थमि

देहस्यापिप्रपंचत्वा त्प्रारब्धावास्थितिःकुतः ॥
अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धंवक्तिवैश्रुतिः ॥ ९७ ॥
क्षीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥
बहुत्वंतन्निषेधार्थं श्रुत्यागीतंचयत्स्फुटं ॥ ९८ ॥

ति शेषंस्पष्टं ॥ ९७ ॥ किंतर्हि ज्ञानिबोधार्थं वक्ति श्रुतिरितिचेदुच्यते क्षी
यंतइति भिद्यते हृदयग्रंथि श्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्यकर्माणि त
स्मिन्दृष्टे परावर इतिश्रुत्या कर्माणीति बहुत्वं यत् स्फुटं गीतं तत्तन्निषेधा
र्थं प्रारब्धाभावप्रतिपादनार्थं अन्यथा संचित क्रियमाणापेक्षया कर्मणीति द्वि

त्वं गेयं तथा न गीत मतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात् चिज्जडग्रंथिभेदेन संचित क्रियमाणप्रारब्धाख्यत्रिविधकर्मक्षयांते परमपुरुषार्थं ज्ञानिबोधार्थं श्रुतिर्वक्ती तिभावः ॥ १८ ॥ उक्तवैपरीत्येबाधकमाह उच्यतइति एतत्प्रारब्धमज्ञैः श्रु तितात्पर्यानभिज्ञै र्बलादविवेकसामर्थ्याद्विदुच्यते यथार्थतया प्रतिपाद्यते च कारादद्वयात्मानं नपश्यंति तदाऽनर्थद्वयागमो दोषद्वयप्राप्तिः तत्र प्रारब्धरू

उच्यतेऽज्ञैर्बलाच्चैत तदानर्थद्वयागमः ॥
वेदांतमतहानंच यतोज्ञानमितिश्रुतिः ॥ १९ ॥

पस्य द्वैतस्यांगीकारे अनिर्मोक्षप्रसंग एकोदोषः मोक्षाभावे ज्ञानसंप्रदायो च्छेदरूपोद्वितीयो दोषइति नकेवलं दोषद्वयस्यैव प्राप्तिरपितु वेदांतमतहा नंच वेदांतमतस्याद्वैतस्य हानं त्यागो भविष्यति प्रारब्ध ग्रहणरूपस्य द्वैत स्य याथार्थ्यादित्यर्थः तर्हि किंप्रतिपत्तव्यमित्यत आह यतइति यतो यस्याः

सकाशात् ज्ञानंभवति तादृशो सा श्रुतिर्ग्राह्येतिशेषः सा श्रुतिस्तु तमेवधीरो
विज्ञाय प्रज्ञांकुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचोविग्लापनंहितदिति
एतदभिप्रायः क इतिचेदुच्यते धीरो विवेकी ब्राह्मणो ब्रह्मभवितुमिच्छुस्त
मेव वेदांतप्रसिद्धमात्मानं विज्ञायाऽऽदावुपदेशतः शास्त्रतश्च ज्ञात्वाऽनंतरं
प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषया मपरोक्षानुभवपर्यंतां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं
कुर्वीत बहून् कर्मोपासनाप्रतिपादकान् शब्दान् वाक्यसंदर्भान्नानुध्यायान्न
चिंतयेत् तर्हि तान् ब्रूयात्कि नेत्याह वाचइति तद्द्वैतशास्त्रपठनं वाचोविग्ला
पनं विशेषेणश्रमकरं हीति सर्वानुभवसिद्धमित्यलंपल्लवितेन ॥ ९९ ॥ तदेवमे
तावता ग्रंथसंदर्भेण मुख्याधिकारिणो वैराग्यादिसाधनचतुष्टयपूर्वकं वेदांतवा
क्यविचार एवप्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारा मुख्यं मोक्षकारणमित्यभिहितं
इदानीमसकृद्विचार्यापि बुद्धिमांद्यविषयासक्त्यादिप्रतिबंधेनापरोक्षज्ञानं यस्य
नजायते तस्य मंदाधिकारिणो निर्गुणब्रह्मोपासनमेव मुख्यं साधनमित्यभिप्रे

त्य ससाधनं ध्यानयोगं प्रतिजानत आचार्याः त्रिपंचेति अथोशब्दोधिकारिभे
दार्थः क्वचिदतइतिपाठस्तस्मिन्पक्षे यतो मंदाधिकारी विचारं नलभतेऽतो
हेतोरित्यर्थः त्रिपंच त्रिगुणितानि पंच पंचदशेत्यर्थः तत्संख्याकान्यंगानि निदि
ध्यासनांगिसाधकसाधनविशेषान् यज्ञ साधकप्रयाजादिवदित्यर्थः वक्ष्ये वक्ष्या
मि तैर्वक्ष्यमाणैः सर्वैरंगैर्निदिध्यासनमेव कार्यं नतु तूष्णीमवस्थानमुचितमित्य

त्रिपंचांगान्यथोवक्ष्ये पूर्वोक्तस्यहिलब्धये ॥
तैश्चसर्वैःसदाकार्यं निदिध्यासनमेवतु ॥ १०० ॥

र्थः निदिध्यासनकर्तव्यप्रतिज्ञा प्रयोजनमाह पूर्वोक्तस्येति पूर्वोक्तस्य स्वरू
पावस्थानलक्षणमोक्षस्य सिद्धयइति हीति वेदांतप्रसिद्धौ तुशब्दः पातंजलवै
लक्षण्यलक्षणेन मोक्षस्य सिद्धयइति अनेनाष्टांगप्रतिपादकं पातंजलमवैदिक
त्वाद्वैशेषिकादिवदनादेयमितिध्वनितं ॥ १०० ॥

मंदाधिकार्यन्यत्सर्वं कर्म सगुणोपासनविचाररूपं साधनंच विहाय श्रद्धयाचा र्योक्तप्रकारेण निर्गुणं ब्रह्मैव निदिध्यासेदित्याह नित्येति स्पष्टं ॥

नित्याभ्यासादृतेप्राप्तिर्नभवेत्सच्चिदात्मनः ॥
तस्माद्ब्रह्मनिदिध्यासेज्जिज्ञासुःश्रेयसेचिरं ॥ १०१ ॥
यमोहिनियमस्त्यागो मौनंदेशश्चकालता ॥
आसनंमूलबंधश्च देहसाम्यंचदृक्स्थितिः ॥ १०२ ॥
प्राणसंयमनंचैव प्रत्याहारश्चधारणा ॥
आत्मध्यानंसमाधिश्च प्रोक्तान्यंगानिवैक्रमात् ॥ १०३ ॥

॥ १०१ ॥ ननु कानि तान्यंगानि यैः सह निदिध्यासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां तानि निर्दिशति यमइति द्वाभ्यां उत्तानार्थावुभावपिश्लोकौ ॥ १०२ ॥ इदानीमेतेषां प्रत्येकं निर्देशक्रमेण स्वाभिमतानि लक्षणान्याह सर्वमित्याद्येक

विंशत्या तत्र प्रथमोद्दिष्टं यमं तावद्दर्शयाति सर्वमिति सर्वमाकाशादिदेहांतंजग
द्ब्रह्म बाधसमानाधिकरण्यद्वारा स्थाणुपुरुषादिवदित्यर्थः इति विज्ञानान्निश्च
याद्धेतोरिंद्रियाणां श्रोत्रादीनामेकादशकरणानां ग्रामः समूहस्तस्य संयमः स

सर्वंब्रह्मेतिविज्ञानादिंद्रियग्रामसंयमः ॥
यमोयमितिसंप्रोक्तो ऽभ्यसनीयोमुहुर्मुहुः ॥ १०४ ॥
सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ॥
नियमोहिपरानंदो नियमात्क्रियतेबुधैः ॥ १०५ ॥

म्यक् शब्दादिविषयाणां विनाशित्वसातिशयत्वदुःखदत्वादिदोषदर्शनात् य
मो विषयेभ्योनिवारणं अयंयम इतिसंप्रोक्तः नतु केवलमहिंसादिरित्यर्थः तत
श्च किमतआह अभ्यसनीयइति अयं मुहुर्मुहुरभ्यसनीयइति ॥ १०४ ॥ एवं
यमंलक्षयित्वा नियमंलक्षयति सजातीयेति सजातीयं प्रत्यगभिन्नं परंब्रह्म त
देकाकारोवृत्तिप्रवाहः सजातीयप्रवाहः यद्वा सजातीयानामसंगोहमविक्रियोह

मित्यादिप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रत्ययानांप्रवाहः चपुनः विजातीयतिरस्कृतिर्विजा
तीयं ब्रह्मात्मविलक्षणं जगत्पूर्वसंस्काराज्जायमाना तदाकारावृत्तिरित्यर्थः त
स्य तिरस्कृतिर्दोषस्मृत्याऽधिकोपेक्षाऽ नादरइत्यर्थः अयं नियम इत्यर्थः न
तु केवलं शौचादिरित्यर्थः हीत्युपनिषत्प्रसिद्धौ नन्वनयोरुपनिषत्प्रसिद्ध्या कः
पुरुषार्थ इतिचेदतआह परानंदइति ततश्चकिमत आह नियमादित्यादिसु

त्यागःप्रपंचरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् ॥
त्यागोहिमहतांपूज्यः सद्योमोक्षमयोयतः ॥ १०६ ॥

गमं ॥ १०५ ॥ इदानीं तृतीयं त्यागं लक्षयति त्यागइति प्रपंचरूपस्य प्रपं
चो नामरूपलक्षणो रूप्यते घटोयं पटोयमित्यादि नामरूपतो निरूप्यते
व्यवाह्रियते प्रकाश्यते येन तत्प्रपंचरूपं सर्वाधिष्ठानभूतं पदार्थस्फुरणं तस्य
चिदात्मत्वावलोकना च्चिदजडं स्वतएव प्रकाशमानंब्रह्म तदात्मास्वरूपंयस्य

तद्भावस्तस्यावलोकनमनुसंधानं तस्माद्धेतोर्यस्त्यागः नामरूपोपेक्षा स एव त्यागस्त्यागशब्दवाच्यः ईशावास्यमिदंसर्वमित्यादिश्रुतेः हीति विद्वदनुभव प्रसिद्धौ नन्वयं त्यागो नकुत्रापि प्रसिद्ध इत्याशंक्याह महतांपूज्यइति तत्रहे तुः सद्यइति यतोयं त्यागः सद्योनुसंधानकालएव मोक्षमयः परमानंदस्वरूपा वस्थानरूपः अतएवात्मतत्त्वविदामिष्टत्वादतिप्रसिद्धोयं त्यागइत्यर्थः तस्मा

यस्माद्वाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह ॥
यन्मौनंयोगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदाबुधः ॥ १०७ ॥

दयमेव मुमुक्षुणा कर्त्तव्यो नान्यः केवलस्वकर्माद्यकरणरूप इतिभावः एवम ग्रेप्यूह्यं ॥ १०६ ॥ अथमौनं लक्षयति यस्मादिति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजाति क्रियादेरभावात् मनोवाचामगोचरं यन्मौनं वक्तुमशक्यं यद्ब्रह्म तथापि योगि भिर्गम्यं ज्ञानयोगिभिः प्रत्यगभिन्नत्वेन प्राप्यं तत्प्रसिद्धमेव ब्रह्मरूपंमौनं स

वेदा बुधो विवेकी भवेत्तदहमस्मीत्यनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥ नन्विदं प्र त्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानं ध्यानरूपं चतुर्दशमंगं प्रतीयते इत्याशंक्य स्वारस्या त्प्रकारांतरेण मौनमेव लक्षयति सार्द्धेन वाचइति अयंभावः शब्दप्रवृत्तिनि मित्ताभावाद्ब्रह्म यथावागविषयं तथानामरूपजात्यादिप्रपंचोपि सदसदादि वि

वाचोयस्मान्निवर्त्तंते तद्वक्तुंकेनशक्यते ॥
प्रपंचोयदिवक्तव्यः सोपिशब्दविवर्जितः ॥ १०८ ॥
इतिवातद्भवेन्मौनं सतांसहजसंज्ञितं ॥
गिरामौनंतुबालानां प्रयुक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ १०९ ॥

कल्पासहत्वाद्वागतीतः ॥ १०८ ॥ इतीति इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मजगतोर्विवा दत्यागरूपंवा तन्मौनंभवेत् केषामित्याकांक्षायां सतांचेदंप्रसिद्धमित्याह सतामिति सत्पुरुषाणां सहजस्थितिनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः ननु वाङ्नियमनमेव

अप०
३३ ॥

प्रसिद्धंमौनमितिचेदत आहार्द्धेन गिरेति ॥ १०९ ॥ इदानीं देशंलक्षयति आ
दाविति अत्र जनस्य त्रैकालिकाभाव आनुभविकः स्वप्रतीत्याज्ञेयः नतु
लौकिकशास्त्रीयप्रतीतिभ्यां विरोधादितिभावः स्पष्टमन्यत् ॥ ११० ॥ अथ
कालं लक्षयति कलनाादिति निमेषतआरभ्य कलनात्सर्गस्थितिप्रलयाधा

आदावंतेचमध्येच जनोयास्मिन्नविद्यते ॥ येनेदंसत
तंव्याप्तं सदेशोविजनःस्मृतः ॥११०॥ कलनात्सर्वभूता
नां ब्रह्मादीनांनिमेषतः ॥ कालशब्देननिर्द्दिष्टो ह्यखंडा
नंदअद्वयः ॥ १११ ॥ सुखेनैवभवेद्यास्मि न्नजस्त्रंब्रह्मचिंत
नं ॥ आसनंतद्विजानीया न्नेतरत्सुखनाशनम् ॥११२॥

रत्वादित्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥ १११ ॥ आसनं लक्षयति सुखेनैवेति यस्मिन्सुखे
सुखरूपे ब्रह्मणि चिंतनं कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिंता नैवभवेत् तद्ब्रह्मासनं विजानीया
दित्यन्वयः कीदृशं ब्रह्म अजस्त्रं कालत्रयावस्थायीत्यर्थः सुगममन्यत् ॥११२ ॥

नुभू०

॥ ३३

प्रसंगादासनविशेषं लक्षयति सिद्धमिति सिद्धंच तदासनंचाथवासिद्धानामास
नं सिद्धासनमिति कर्मधारयतत्पुरुषसमासाभ्यां ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ११३ ॥ अथ
मूलबंधं लक्षयति यन्मूलमिति आकाशादिसर्वभूतानां यन्मूलमादिकारणं
ब्रह्म तथा चित्तबंधनं चित्तस्य बंधकारणं मूलाऽज्ञानं तदपि यन्मूलं यदाश्र

सिद्धंयत्सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ॥
यस्मिन्सिद्धाःसमाविष्टा स्तद्वैसिद्धासनंविदुः ॥ ११३ ॥
यन्मूलंसर्वभूतानां यन्मूलंचित्तबंधनं ॥
मूलबंधःसदासेव्यो योग्योसौराजयोगिनां ॥ ११४ ॥

यं पृथक्सत्ताशून्यत्वादिति यद्वा चित्तस्यबंधनं एकत्रलक्ष्ये निग्रहस्तदपि य
न्मूलं यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिनिमित्तमित्यर्थः स मूलबंध इत्यन्वयः राजयोगि
नां व्यवहारेप्यविक्षिप्तचित्ततालक्षणो राजयोगस्तद्वतां ज्ञानपरिपाकयुक्ताना
मित्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥ ११४ ॥

इदानी देहसाम्यं लक्षयति अंगनामिति अंगानां ब्रह्मण्यध्यस्तानां स्वभाव वि षमाणामधिष्ठानसमत्वदृष्ट्या समतां विद्याञ्जानीयात् चेत्समेब्रह्मणि अंगवैषम्य मित्यत्राध्याहारः तच्चेन्नोलीयते समब्रह्मरूपतया नातिष्ठतीत्यर्थः तर्हीत्यत्रशेषः शुष्कवृक्षवदंगाना मृजुत्वंसरलत्वमचंचलत्वं चयत्तत्समानत्वं नैवभवेदितिसंबं

अंगानांसमतांविद्या त्समेब्रह्मणिलीयते ॥
नोचेन्नैवसमानत्व मृजुत्वंशुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥
दृष्टिंज्ञानमयींकृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयंजगत् ॥
सादृष्टिःपरमोदारा ननासाग्रावलोकिनी ॥ ११६ ॥

धः अंगानां विषमस्वभावत्वादितिभावः ॥ ११५ ॥ इदानीं दृक्स्थितिं लक्ष यति दृष्टिमिति ब्रह्मणिफलव्याप्यत्वाभावेपिवृत्तिव्याप्यत्वात् दृष्टिमंतःकर णवृत्तिं ज्ञानमयीमखंडब्रह्माकारां कृत्वा जगत्सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् ब्रह्मैवेदं स र्वमित्येतावन्मात्रैव वृत्तिः कार्येति भावः स्पष्टमन्यत् ॥ ११६ ॥

ननु तथापि ब्रह्मणि वृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावादिंद्रियादिप्रत्यक्षविष
यस्यजगतो ब्रह्मरूपत्वेन दर्शनं कथंस्यादित्याशंक्य स्वारस्यात्पक्षांतरेणाह
दृष्टीति वा शब्दः पक्षांतरे दृष्टीत्यादिना श्रोत्रादि सर्वत्रिपुटीनामुपलक्षणं यत्र
यस्मिन् ब्रह्मस्वरूपे दृष्ट्यादि सर्वत्रिपुटीनां विरामो लयोभवेत्तत्रतस्मिन्नेव प्रपं

दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामोयत्रवाभवेत् ॥
दृष्टिस्तत्रैवकर्त्तव्या ननासाग्रावलोकिनी ॥ ११७ ॥
चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैवभावनात् ॥
निरोधःसर्ववृत्तीनां प्राणायामःसउच्यते ॥ ११८ ॥

चातीते दृष्टिरंतःकरणवृत्तिः कर्त्तव्या ननासिकाग्रावलोकिनीत्यर्थः ॥११७॥
अथप्राणायामं लक्षयति चित्तादीति मनोधीनत्वात्प्राणस्य मनोनिरोधेनैव प्राण
निरोधः नतुप्राणनिरोधेनैवपातंजलाभिमतेन मनोनिरोधस्तदधीनत्वाभावादि
दिति फलितार्थः ॥ ११८ ॥

अमुं प्राणायामं स्वाभिमतेन रेचकादिविभागत्रयेण लक्षयति सार्द्धेन निषेधन मिति स्पष्टं ॥ ११९ ॥ ततइति अनात्मोपेक्षाऽऽत्मानुसंधानतद्दाढर्यानि रेच कादिशब्दवाच्यानीतिभावार्थः नन्वयं त्रिविधोपि प्राणायामो नकुत्रापिश्रुत

निषेधनंप्रपंचस्य रेचकाख्यःसमीरणः ॥
ब्रह्मैवास्मीतियावृत्तिः पूरकोवायुरीरितः ॥ ११९ ॥
ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुंभकःप्राणसंयमः ॥
अयंचापिप्रबुद्धाना मज्ञानांघ्राणपीडनं ॥ १२० ॥

इत्यपेक्षायामत्राधिकारिणमाहार्द्धेन अयमिति अयमुक्तलक्षणः प्राणायामश्चका राद्भेदत्रययुक्तइत्यर्थः प्रबुद्धानां प्रकर्षेणासंभावनादिरहितत्वेन बुद्धानामात्म बोधयुक्तानां निःसंदेहाऽपरोक्षज्ञानिनामित्यर्थः योग्यइत्यध्याहारः तर्ह्यज्ञा नां कीदृश इत्यत आह अज्ञानामिति ॥ १२० ॥

इदानीं प्रत्याहारं लक्षयति विषयेष्विति विषयेषु घटादिषु यद्वा शब्दादिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मतां सत्तास्फुरत्ताप्रियतामात्रतां दृष्ट्वानुसंधायमनसोंतःकरणस्य चिति मज्जनं नामरूपक्रियानुसंधानराहित्येन चित्स्वरूपतयावस्थानं सप्रत्याहारः ततःकिमतआह अभ्यसनीयइति ॥ १२१ ॥ धारणां

विषयेष्वात्मतांदृष्ट्वा मनसश्चितिमज्जनं ॥
प्रत्याहारःसविज्ञेयो ऽभ्यसनीयोमुमुक्षुभिः ॥ १२१ ॥
यत्रयत्रमनोयाति ब्रह्मणस्तत्रदर्शनात् ॥
मनसोधारणंचैव धारणासापरामता ॥ १२२ ॥

लक्षयति यत्रेति यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे मनोयाति गच्छति तत्रतत्र ब्रह्मणः सत्तादिमात्रस्य नामाद्युपेक्षया दर्शनादनुसंधानान्मनसोधारणं ब्रह्मण्येवस्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः नन्वाधारादिषट्चक्रमध्ये एकत्र मनसो धारणं धारणेति प्रसिद्धमतआह सेति साऽत्रोक्तलक्षणा धारणा परोत्कृष्टामता तत्व

बोधवतामित्यर्थः अन्यातु पातंजलाभिमता प्राणायामादिवदपरेतिभावः चए वेत्यव्ययद्वयं वेदांतविद्वदनुभवप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ १२२ ॥ अथात्मध्यानं लक्षयति ब्रह्मैवेति सद्वृत्त्या सती प्रमाणांतरबाधायोग्या वृत्तिस्तया वृत्त्या निरालंबतया देहाद्यनुसंधानराहित्येन स्थितिरवस्थानमित्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥

ब्रह्मैवास्मीतिसद्वृत्त्या निरालंबतयास्थितिः ॥
ध्यानशब्देनविख्याता परमानंददायिनी ॥ १२३ ॥
निर्विकारतयावृत्त्या ब्रह्माकारतयापुनः ॥
वृत्तिविस्मरणंसम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ १२४ ॥

॥ १२३ ॥ अथांत्यं समाधिरूपं पंचदशमंगं लक्षयति निर्विकारतयेति निर्विकारतया विषयानुसंधानरहिततयांतःकरणवृत्त्याः पुनरनंतरमेव ब्रह्माकारतया यत्सम्यक् प्रपंचसंस्काररहितं ध्यातृध्येयाकारवृत्तिशून्यं वृत्तिविस्मरणं द्वैतानत्रुसंधानं स समाधिः पंचदशमंगमित्यर्थः ननु वृत्तिविस्मरणस्याज्ञानरू

पत्वात्कथंसमाधित्वमित्याशंक्य ब्रह्मात्मैक्यबोधाभावे केवलवृत्तिविस्मरणस्य तथात्वेपि न ब्रह्मज्ञानसहितस्य तथात्वमित्याशयेन समाधिं विशिनष्टि ज्ञान संज्ञकइति ज्ञानमिति संज्ञायस्य सज्ञानसंज्ञकः ब्रह्माकारतया स्फुरणरूप इत्यर्थः उक्तंच समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतांप्रतीति ॥ १२४ ॥ इदानीं

इमंचाकृत्रिमानंदं तावत्साधुसमभ्यसेत् ॥
वश्योयावत्क्षणात्पुंसः प्रयुक्तः सन्भवेत्स्वयं ॥ १२५ ॥
ततःसाधननिर्मुक्तः सिद्धोभवतियोगिराट् ॥
तत्स्वरूपंनचैतस्य विषयोमनसोगिरां ॥ १२६ ॥

यदर्थं सांगमिदं निदिध्यासनमुक्तं तदाह इममिति अकृत्रिमानंदं स्वरूपभूता नंदाभिव्यंजकं निदिध्यासनमित्यर्थः चकाराद्यथाबुद्धिवेदांतविचारमपीति स्प ष्टमन्यत् ॥ १२५ ॥ एवमभ्यसतः फलमाह ततइति साधननिर्मुक्तः साधना भ्यासरहितइत्यर्थः एतस्य योगिनः तद्वेदांतप्रसिद्धं स्वरूपं ब्रह्मैवेतिभावः ॥

॥ १२६ ॥ अखंडैकरसब्रह्मस्वरूपत्वेनावस्थानलक्षणमोक्षफलदोऽयंसमाधिप र्यंतो योगो गुर्वनुग्रहवतां सुकरोस्ति तथापि सुकर इत्यनादरो नकार्यः वि घ्नबाहुल्यसंभवादित्याह द्वाभ्यां समाधाविति स्पष्टोऽर्थः ॥ १२७ ॥ लयइ ति तत्रलयो निद्रा तमः कार्याकार्याऽविवेकः विक्षेपो विषयस्फुरणं रसास्वा

समाधौक्रियमाणेतु विघ्नान्यायांतिवैबलात्॥ अनुसंधा
नराहित्य मालस्यंभोगलालसं॥१२७॥लयस्तमश्चविक्षेपो
रसास्वादश्चशून्यता ॥ एवंयद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यंब्रह्मवि
दाशनैः॥१२८॥भाववृत्त्याहिभावत्वं शून्यवृत्त्याहिशून्य
ता ॥ ब्रह्मवृत्त्याहिपूर्णत्वं तथापूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ १२९ ॥

दो धन्योहमित्याद्यानंदाकारावृत्तिः चपुनः शून्यता चित्तदोषः रागद्वेषादितीव्र वासनया चित्तस्यस्तब्धीभावः कषायः क्षुब्धतेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १२८ ॥ वृत्तिरेवबंधमोक्षकारणमित्याह भावेति भाववृत्त्या घटाद्याकारवृत्त्या भावत्वं त

न्मयत्वं भवतीति शेषः शून्यवृत्त्या अभाववृत्त्या शून्यता जडतेत्यर्थः हीति लोकप्रसिद्धौ तथा ब्रह्माकारवृत्त्या पूर्णत्वं हीतिविद्वत्प्रसिद्धौ ततः किमतआह पूर्णत्वमिति ॥ १२९ ॥ इदानीं ब्रह्ममयीं वृत्तिं स्तोतुं तद्वृत्तित्यागपरान्निंद

येहिवृत्तिंजहत्येनां ब्रह्माख्यांपावनींपरां ॥ तेतुवृथैवजीवंति पशुभिश्चसमानराः॥१३०॥येहिवृत्तिंविजानंति ज्ञात्वापि वर्द्धयंतिये ॥ तेवैसत्पुरुषाधन्या वंद्यास्तेभुवनत्रये ॥१३१॥ येषांवृत्तिःसमावृद्धा परिपक्काचसापुनः ॥ तेवैसद्ब्रह्मतांप्राप्ता नेतरेशब्दवादिनः॥ १३२॥ कुशलाब्रह्मवार्त्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥ तेप्यज्ञानितयानूनं पुनरायांतियांतिच ॥१३३॥

ति येहीति ये एनां ब्रह्माख्यांवृत्तिंजहतित्यजंति तेतु वृथैवजीवंतीत्यन्वयः स्पष्टमन्यत् ॥१३०॥ संप्रति तामेववृत्तिं विवर्द्धयितुं ब्रह्मवृत्तिपरान्सत्पुरुषान् स्तौति येहीतिस्पष्टं॥१३१॥एवं ब्रह्मवृत्तिपरान्स्तुत्वाऽधुना तेषां ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमाह येषामिति सुगमं॥१३२॥तानेव शब्दवादिनो निंदति कुशलाइति स्पष्टं॥१३३॥

यत एवं तस्माद्ब्रह्मनिष्ठैर्ब्रह्मवृत्त्यैव सर्वदा स्थातव्यमिति सूचयितुं ब्रह्मादीनामुदा
हरणमाह निमेषेति यथा ब्रह्माद्यास्तथासनकाद्याः यथा सनकाद्यास्तथाशु
काद्या इति संप्रदायो दर्शितः एतेन ब्रह्मादिसेव्यत्वादतिश्रेष्ठोयं समाधिपर्य
तो राजयोगः सर्वदा मुमुक्षुभिः सेवनीय इति ध्वनितं ॥ १३४ ॥ तदेवंस्वा

निमेषार्द्धंनतिष्ठंति वृत्तिंब्रह्ममयींविना ॥
यथातिष्ठंतिब्रह्माद्याः सनकाद्याःशुकादयः ॥ १३४ ॥
कार्येकारणतायाता कारणेनाहिकार्यता ॥
कारणत्वंततोगच्छे त्कार्याभावेविचारतः ॥ १३५ ॥

भिमतं सांगं राजयोगमभिधाय पूर्वोपक्रांतसांख्यापरपर्यायं वेदांतविचारमुप
संहरति कार्य इत्यादिपंचभिः श्लोकैः कार्येति कार्ये घटपटादिरूपे विकारे
कारणता मृत्तंत्वादिरूपा सर्वविकाराधिष्ठानता आयाताऽनुगता कारणेतु
कार्यता नहीति प्रसिद्धं ततः कारणात्कार्याभावे कारणत्वं गच्छेत नतु क

थं कारणे कार्याभाव इत्यतआह विचारतइति यथायं दृष्टांतस्तथाकाशा
दिकार्यें कारणता आकाशोस्तिभातीत्यादिव्यवहारहेतुभूता सत्यज्ञानादिरू
पब्रह्मणः कारणता आयाता अनुगता कारणे ब्रह्मणितु आकाशादिकार्यंता
नहीति अतः परमार्थतः आकाशाद्यभावे ब्रह्मणः कारणतापिनहीति दार्ष्टां
तिकोऽर्थः ॥ १३५ ॥ ततः किमत आह अथेति अथानंतरं कार्यकारण

अथशुद्धंभवेद्वस्तु यद्वैवाचामगोचरं ॥
द्रष्टव्यंमृद्घटेनैव दृष्टांतेनपुनःपुनः ॥ १३६ ॥
अनेनैवप्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिकाभवेत् ॥

भावनिवृत्तौ यच्छुद्धं मनोवाचामगोचरं वस्तु तद्भवेत् यतो वाचो निवर्त्तंत
इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ननुबुद्धेः क्षणिकत्वेनैकदा तथा
विचारितेपि पुनरन्यथैवभातीत्यत आह द्रष्टव्यमिति ॥ १३६ ॥ नकेवलम
यं विचारो ज्ञानसाधनमेवापितु ध्यानसाधनमपीत्याह अनेनेति अनेनैवप्रका

रेण शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं उदेति ततः परं ब्रह्मात्मिकावृत्तिर्भवेदिति योज नापदानामर्थस्तु स्फुटएव ॥ १३७ ॥ तमेव विचारं विशदयति द्वाभ्यां कारणमिति आदौ प्रथमंकारणं व्यतिरेकेण कार्यविरहेण विचारयेत्पुनस्तत्

उदेतिशुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानंततःपरं ॥ १३७ ॥
कारणंव्यतिरेकेण पुमानादौविलोकयेत् ॥
अन्वयेनपुनस्तद्धि कार्येनित्यंप्रपश्यति ॥ १३८ ॥
कार्येहिकारणंपश्ये त्पश्चात्कार्यंविसर्जयेत् ॥
कारणत्वंततोगच्छे दवशिष्टंभवेन्मुनिः ॥ १३९ ॥

कारणमन्वयेनानुवृत्त्या कार्येपि नित्यं प्रपश्यतीति ॥ १३८ ॥ अथवैवं विचारयेदित्याह कार्येति आदौ कार्ये कारणमेव विचारयेत् पश्चात्तत्कार्यं विसर्जयेत् नानुसंदध्यात् कार्यवर्जने सति कारणत्वं स्वत एव गच्छेत् एवं का

र्यकारणवर्जनेऽवशिष्टं सच्चिन्मात्रं मुनिर्मननशीलः स्वयमेव भवेदिति ॥ १३९ ॥
ननु विचारजन्यापरोक्षज्ञानेन मुनेर्ब्रह्मत्वं भवतुनाम परन्तु परोक्षज्ञानिनः क
थं भवेदित्याशंक्य तीव्रभावनया परोक्षज्ञानिनोपि ब्रह्मत्वं भवेदिति सदृष्टां
तमाहभावितमिति अयंभावः यद्यपि परोक्षज्ञानेन प्रमातृगतावरणनिवृत्तौ स
त्यामपि प्रमेयगतमावरणं न निवर्त्तते तथापिनिश्चयात्मना निश्चययुक्तबुद्धि

भावितंतीव्रवेगेन यद्वस्तुनिश्चयात्मना ॥
पुमांस्तद्धिभवेच्छीघ्रं ज्ञेयंभ्रमरकीटवत् ॥ १४० ॥

मता पुरुषेण यद्वस्तु सच्चिदानंदं ब्रह्म तीव्रवेगेनाऽहर्निशं ब्रह्माकारवृत्त्याभा
वितं चिंतितं तद्वस्तु ज्ञेयमपरोक्षेणज्ञातुं योग्यं ब्रह्म शीघ्रमचिरेण पुमान् भ
वेत् प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावनया पुरुषो ब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः हीति विद्वत्प्रसि
द्धौ तत्र सर्वलोकप्रसिद्धं दृष्टांतमाह भ्रमरकीटवदिति भ्रमरेण कुतश्चिदानीय
जीवन्नेव स्वकुटद्यां प्रवेशितोयः कीटः स यथा भयात् भ्रमरध्यानेन भ्रमरए-

व भवति तद्वदिति ॥ १४० ॥ यदि पूर्वश्लोकोक्तदृष्टांते भावनाबलादेवान्यस्या
न्यत्वं भवेत् तर्हि ब्रह्मविवर्त्तत्वेन ब्रह्मरूपस्य विश्वस्य ब्रह्मभावनया तद्रूपता
भवेदिति किमुवक्तव्यमित्याशयेन सर्वात्मभावनामाह अदृश्यमिति अदृश्यं
परोक्षं भावरूपं प्रत्यक्षंच सर्वविश्वं यद्वा अदृश्यं द्रष्टृरूपं भावरूपं दृश्यं च-

अदृश्यंभावरूपंच सर्वमेवचिदात्मकं ॥
सावधानतयानित्यं स्वात्मानंभावयेद्बुधः ॥ १४१ ॥
दृश्यंह्यदृश्यतांनीत्वा ब्रह्माकारेणचिंतयेत् ॥
विद्वान्नित्यसुखेतिष्ठे द्धियाचिद्रसपूर्णया ॥ १४२ ॥

कारादर्शनं एतत्सर्वं त्रिपुट्यात्मकं जगद्भ्रांत्याऽऽत्मभिन्नत्वेनभासमानमपि
चिदात्मकं निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपं स्वात्मानमेव बुधःअद्वैतज्ञाननिष्ठः सा-
वधानतया स्थिरवृत्त्या नित्यंभावयेत्सकलमिदमहंच ब्रह्मैवेतिसर्वदा पश्येदि-
त्यर्थः ॥ १४१ ॥ एतदेवविवृणोति दृश्यमिति दृश्यं घटादिकमदृश्यता

मधिष्ठानचिद्रूपतां नीत्वा हीतिविद्वत्प्रसिद्धौ ब्रह्माकारेण कल्पितस्य परिच्छि न्नस्य नामरूपादेर्निवृत्तिपूर्वकं बृहदाकारेणापरिच्छिन्नरूपेण चिंतयेदित्यर्थः ततः किमत आह विद्वानिति चिद्रसपूर्णया चिदेवरसश्चिद्रसश्चिदानंदस्तेन पू र्णया धिया नित्यसुखे अविनाशिसुखे विद्वांस्तिष्ठेदिति ॥ १४२ ॥ इदानीमु

एभिरंगैःसमायुक्तो राजयोगउदाहृतः ॥
किंचित्पक्वकषायाणां हठयोगेनसंयुतः ॥ १४३ ॥
परिपक्वंमनोयेषां केवलोयंचसिद्धिदः ॥

क्तं स्वाभिमतयोगमुपसंहरति एभिरिति किंचित्स्वल्पं पक्वाः दग्धाः कषाया रागादयो येषां तेषां हठयोगेन पातंजलोक्तेन प्रसिद्धेनाष्टांगयोगेन संयुतोयं वेदांतोक्तो योगइति शेषंस्पष्टं ॥ १४३ ॥ अयं राजयोग एव केषां योग्य इ त्याकांक्षायां सर्वग्रंथार्थमुपसंहरन्नाह परिपक्वमिति येषां मनः परिपक्वं रागा दिमलरहितमितियावत् तेषामित्यध्याहारः तेषां जितारिषड्वर्गाणां पुरुषधुरं

धराणां केवलः पातंजलाभिमतयोगनिरपेक्षः अयं वेदांताभिमतो योगःसिद्धि
दः प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारा स्वस्वरूपावस्थानलक्षणमुक्तिप्रदः चकारो
ऽवधारणे नान्येषामपरिपक्वमनसामित्यर्थः ननु परिपक्वमनस्त्वमतिदुर्लभमि
त्याकांक्षायामस्यापि साधनत्वादतोप्यंतरंगसाधनमाह गुरुदैवतभक्तानामिति
जवादतिशीघ्रमित्यर्थः सर्वेषामिति पदेन वर्णाश्रमादिनिरपेक्षं मनुष्यमात्रं गृही

गुरुदैवतभक्तानां सर्वेषांसुलभोजवात् ॥ १४४ ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राचकाचार्य श्रीमच्छंकर
भगवता विरचिताऽपरोक्षाऽनुभूतिःसमाप्ता ॥

तव्यं अतएव गुरुदैवतभक्तेरंतरंगत्वं तथाचश्रुतिः यस्यदेवेपराभक्ति र्यथादेवे
तथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनइति स्मृतयश्च तद्विद्धिप्रणि
पातेन श्रद्धावान्लभतेज्ञानमित्याद्याः अयंभावः परिपक्वमनसोरपिदुःसाध्या
नि साधनानि गुरुदैवतभक्तानां सुसाध्यानिभवंतीतिहेतोर्गुरुदैवतभजनमेव

स्वधर्माविरोधेन सर्वैःकार्यमिति परमं मंगलं ॥ १४४ ॥ पूर्णेयमापरोक्ष्येण नि त्यात्मज्ञानकाशिका अपरोक्षानुभूत्याख्य ग्रंथराजप्रदीपिका १ नमस्तस्मैभ गवते शंकराचार्यरूपिणे येनवेदांतविद्येय मुद्धृतावेदसागरात् ॥ २ ॥ यद्ययं शंकरःसाक्षा द्वेदांतांभोजभास्करः नोदेष्यत्तर्हिकाशेत कथंव्यासादिसूत्रितं ३ अत्रयत्संमतंकिंचि त्तद्गुरोरेवमेनहि असंमतंतुयत्किंचित्तन्ममैवगुरोर्नहि ४यत्प्र सादादहंशब्द प्रत्ययालंबनोह्ययः अहंसजगदालंबः कार्यकारणवर्जितः ५ त स्यश्रीगुरुराजस्य पादाब्जेतुसमर्पिता दीपिकामालिकासेयं तत्कृपागुणगुंफि ता ६ योहंस्वाज्ञानमात्राज्जगदिदमभवंखादिदेहांतमादौ स्वस्वप्नादिवदेवसो हमधुनास्वज्ञानतःकेवलं ब्रह्मैवास्म्यद्वितीयंपरमसुखमयंनिर्विकारंविबाधं जाग्र त्स्थानवदेवदेवगुरुसत्स्वल्पप्रसादोत्थितात् ७ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचा र्य श्रीविद्यारण्यमुनिविरचिताऽपरोक्षानुभूतिदीपिका समाप्तिमगमत् ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां सूंदरजी सूत रूपजी विदितेन श्रीवेंकटेश्वर मुद्रणालये मुद्रापितं संवत् १९४८

॥ इत्यपरोक्षानुभूतिः समाप्ता ॥